શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

તૃતીય સોપાન

અરણ્યકાંડ

શ્લોક

મૂલં ધર્મતરોર્વિવેકજલધેઃ પૂર્ણેન્દુમાનન્દદં
વૈરાગ્યામ્બુજભાસ્કરં હ્યઘઘનધ્વાન્તાપહં તાપહમ્ ।
મોહામ્ભોધરપૂગપાટનવિધૌ સ્વઃસમ્ભવં શઙ્કરં
વન્દે બ્રહ્મકુલં કલઙ્કશમનં શ્રીરામભૂપપ્રિયમ્ ॥ ૧॥

ધર્મરૂપી વૃક્ષનાં મૂળ, વિવેકરૂપી સમુદ્રને આનંદ આપનાર પૂર્ણચન્દ્ર, વૈરાગ્યરૂપી કમળને [વિકસિત કરનાર] સૂર્ય, પાપરૂપી ઘોર અન્ધકારનો નિશ્ચયપૂર્વક નાશ કરનાર, ત્રિવિધ તાપને હરનાર, મોહરૂપી વાદળોના સમૂહને છિન્ન-ભિન્ન કરવાની ક્રિયામાં આકાશથી ઉત્પન્ન થનાર પવનસ્વરૂપ, બ્રહ્માજીના વંશજ (આત્મજ) તથા કલંકનાશક મહારાજ શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રિય શ્રીશંકરજીની હું વન્દના કરું છું. ॥ ૧॥

સાન્દ્રાનન્દપયોદસૌભગતનું પીતામ્બરં સુન્દરં
પાણૌ બાણશરાસનં કટિલસત્તૂણીરભારં વરમ્ ।
રાજીવાયતલોચનં ધૃતજટાજૂટેન સંશોભિતં
સીતાલક્ષ્મણસંયુતં પથિગતં રામાભિરામં ભજે ॥ ૨॥

જેમનું શરીર જળયુક્ત મેઘોના સમાન સુન્દર (શ્યામવર્ણ) તેમજ આનંદઘન છે, જેમણે સુન્દર (વલ્કલનાં) પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે, જેમના હાથમાં ધનુષ અને બાણ છે, કમર ઉત્તમ ભાથાના ભારથી સુશોભિત છે, કમળના સમાન વિશાળ નેત્રો છે અને મસ્તક પર જટાજૂટ ધારણ કરેલ છે, એવા અત્યંત શોભાયમાન શ્રીસીતાજી તથા લક્ષ્મણજીની સાથે માર્ગમાં જતાં, આનંદ આપનારા શ્રીરામચન્દ્રજીને હું ભજું છું. ॥ ૨॥

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

સો૦ – ઉમા રામ ગુન ગૂઢ઼ પંડિત મુનિ પાવહિં બિરતિ ।
પાવહિં મોહ બિમૂઢ઼ જે હરિ બિમુખ ન ધર્મ રતિ ॥

હે પાર્વતી! શ્રીરામજીના ગુણો ગૂઢ છે, પંડિતો તથા મુનિઓ તેમને સમજીને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પરન્તુ જેઓ ભગવાનથી વિમુખ છે અને જેમનો ધર્મમાં પ્રેમ નથી, એવા મહામૂઢો [તેમનું શ્રવણ કરીને] મોહ પામે છે.

ચૌ૦ – પુર નર ભરત પ્રીતિ મૈં ગાઈ । મતિ અનુરૂપ અનૂપ સુહાઈ ॥
અબ પ્રભુ ચરિત સુનહુ અતિ પાવન । કરત જે બન સુર નર મુનિ ભાવન ॥ ૧॥

નગરજનો અને ભરતજીના અનુપમ અને સુન્દર પ્રેમનું મેં મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાન કર્યું. હવે દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિઓના મનને ગમનાર પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં તે અત્યંત પવિત્ર ચરિત્ર સાંભળો, જે તેઓ વનમાં કરી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

એક બાર ચુનિ કુસુમ સુહાએ । નિજ કર ભૂષન રામ બનાએ ॥
સીતહિ પહિરાએ પ્રભુ સાદર । બૈઠે ફટિક સિલા પર સુંદર ॥ ૨॥

એક વાર શ્રીરામચન્દ્રજીએ સુન્દર ફૂલો વીણીને પોતાના હાથે ભાત-ભાતનાં આભૂષણો બનાવ્યાં અને સુન્દર સ્ફટિક શિલા પર બેઠેલાં પ્રભુએ શ્રીસીતાજીને તે ઘરેણાં આદર સહિત પહેરાવ્યાં. ॥ ૨॥

સુરપતિ સુત ધરિ બાયસ બેષા । સઠ ચાહત રઘુપતિ બલ દેખા ॥
જિમિ પિપીલિકા સાગર થાહા । મહા મંદમતિ પાવન ચાહા ॥ ૩॥

દેવરાજ ઇન્દ્રનો મૂર્ખ પુત્ર મહામંદબુદ્ધિ જયંત કાગડાનું રૂપ ધારણ કરીને શ્રીરઘુનાથજીનું બળ જોવા ઇચ્છે છે, જેમ કીડી સમુદ્રનો તાગ પામવા ઇચ્છતી હોય. ॥ ૩॥

સીતા ચરન ચોંચ હતિ ભાગા । મૂઢ઼ મંદમતિ કારન કાગા ॥
ચલા રુધિર રઘુનાયક જાના । સીંક ધનુષ સાયક સંધાના ॥ ૪॥

તે મૂઢ જયંત, મન્દબુદ્ધિ હોવાના કારણે (ભગવાનના બળની પરીક્ષા કરવા માટે) બનેલો કાગડો સીતાજીના ચરણ પર ચાંચ મારીને ભાગ્યો. જ્યારે લોહી વહેવા લાગ્યું, ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ જાણ્યું અને ધનુષ પર સરકડાના બાણનું સંધાન કર્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – અતિ કૃપાલ રઘુનાયક સદા દીન પર નેહ ।
તા સન આઇ કીન્હ છલુ મૂરખ અવગુન ગેહ ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજી કે જેઓ અત્યંત કૃપાળુ છે અને જેમનો દીનજનો પર સર્વદા સ્નેહ રહે છે, તેમની સાથે પણ તે અવગુણોના ઘર સમાન મૂર્ખ જયંતે ત્યાં આવીને કપટ કર્યું. ॥ ૧॥

ચૌ૦ – પ્રેરિત મંત્ર બ્રહ્મસર ધાવા । ચલા ભાજિ બાયસ ભય પાવા ॥
ધરિ નિજ રૂપ ગયઉ પિતુ પાહીં । રામ બિમુખ રાખા તેહિ નાહીં ॥ ૧॥

મન્ત્રથી પ્રેરિત થઈને તે બ્રહ્મબાણ દોડ્યું, ત્યારે કાગડો ભયભીત થઈને નાસી છૂટ્યો. તે પોતાનું અસલ રૂપ ધારણ કરીને પોતાના પિતા ઇન્દ્ર પાસે ગયો, પરંતુ શ્રીરામજીનો વિરોધી જાણીને ઇન્દ્રે એને (પોતાની પાસે) રાખ્યો નહિ – ॥ ૧॥

ભા નિરાસ ઉપજી મન ત્રાસા। જથા ચક્ર ભય રિષિ દુર્બાસા ॥
બ્રહ્મધામ સિવપુર સબ લોકા। ફિરા શ્રમિત બ્યાકુલ ભય સોકા ॥ ૨॥

ત્યારે તે નિરાશ થઈ ગયો. તેના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થઈ ગયો, જેમ દુર્વાસા ઋષિને સુદર્શન ચક્રથી ભય ઊભો થયો હતો. તે બ્રહ્મલોક, શિવલોક વગેરે સઘળા લોકોમાં થાકીને અને ભય-શોકથી વ્યાકુળ થઈને ભાગતો ફર્યો. ॥ ૨॥

કાહૂઁ બૈઠન કહા ન ઓહી। રાખિ કો સકઇ રામ કર દ્રોહી ॥
માતુ મૃત્યુ પિતુ સમન સમાના। સુધા હોઇ બિષ સુનુ હરિજાના ॥ ૩॥

(પરન્તુ રાખવાનું તો દૂર રહ્યું) કોઈએ તેને બેસવા માટે પણ કહ્યું નહિ. શ્રીરામજીના દ્રોહીને કોણ રાખી શકે છે? [કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડ! સાંભળો, તેના માટે માતા મૃત્યુના સમાન, પિતા યમરાજના સમાન અને અમૃત વિષ સમાન થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

મિત્ર કરઇ સત રિપુ કૈ કરની। તા કહઁ બિબુધનદી બૈતરની ॥
સબ જગુ તાહિ અનલહુ તે તાતા। જો રઘુબીર બિમુખ સુનુ ભ્રાતા ॥ ૪॥

મિત્ર સેંકડો શત્રુઓની જેમ વર્તવા લાગે છે, દેવનદી ગંગાજી તેના માટે વૈતરણી (યમપુરીની નદી) થઈ જાય છે. હે ભાઈ! સાંભળો, જે શ્રીરઘુનાથજીથી વિમુખ થઈ જાય છે, તેના માટે સમસ્ત જગત અગ્નિથી પણ વધારે ગરમ (બાળનાર) થઈ જાય છે. ॥ ૪॥

નારદ દેખા બિકલ જયંતા। લાગિ દયા કોમલ ચિત સંતા ॥
પઠવા તુરત રામ પહિં તાહી। કહેસિ પુકારિ પ્રનત હિત પાહી ॥ ૫॥

નારદજીએ જયંતને વ્યાકુળ જોયો તો તેમને દયા આવી ગઈ. કારણ કે સંતોનું ચિત્ત ઘણું જ કોમળ હોય છે. નારદજીએ જયંતને એવી શિખામણ આપી કે શ્રીરામજીની પાસે શીઘ્ર જઈને પોકારીને એમ કહેજો કે 'હે શરણાગતના હિતકારી! મારી રક્ષા કરો!' જયંતે નારદજીના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. ॥ ૫॥

આતુર સભય ગહેસિ પદ જાઈ। ત્રાહિ ત્રાહિ દયાલ રઘુરાઈ ॥
અતુલિત બલ અતુલિત પ્રભુતાઈ। મૈં મતિમંદ જાનિ નહિં પાઈ ॥ ૬॥

આતુર અને ભયભીત જયંતે જઈને શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણ પકડી લીધા. [અને કહ્યું –] હે દયાળુ રઘુનાથજી! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. આપના અતુલિત બળ અને આપની અતુલિત પ્રભુતા (સામર્થ્ય)ને હું મંદબુદ્ધિ નહોતો જાણી શક્યો. ॥ ૬॥

નિજ કૃત કર્મ જનિત ફલ પાયઉઁ। અબ પ્રભુ પાહિ સરન તકિ આયઉઁ ॥
સુનિ કૃપાલ અતિ આરત બાની। એકનયન કરિ તજા ભવાની ॥ ૭॥

પોતાના કરેલ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ ફળ મેં પામી લીધું. હવે, હે પ્રભુ! મારી રક્ષા કરો. હું આપના શરણે આવ્યો છું. [શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! કૃપાળુ શ્રીરઘુનાથજીએ તેની અત્યંત આર્ત વાણી સાંભળીને તેને એક આંખે કાણો કરીને છોડી દીધો. ॥ ૭॥

સો૦ – કીન્હ મોહ બસ દ્રોહ જદ્યપિ તેહિ કર બધ ઉચિત ।
પ્રભુ છાડ़ેઉ કરિ છોહ કો કૃપાલ રઘુબીર સમ ॥ ૨॥

તેણે મોહવશ દ્રોહ કર્યો હતો, માટે તેનો વધ યોગ્ય જ હતો, છતાંય, પ્રભુએ કૃપા કરીને તેને છોડી દીધો. શ્રીરામજીના સમાન કૃપાળુ બીજો કોણ હોઈ શકે? ॥ ૨॥

ચૌ૦ – રઘુપતિ ચિત્રકૂટ બસિ નાના । ચરિત કિએ શ્રુતિ સુધા સમાના ॥
બહુરિ રામ અસ મન અનુમાના । હોઈહિ ભીર સબહિં મોહિ જાના ॥ ૧॥

ચિત્રકૂટમાં રહીને શ્રીરઘુનાથજીએ ઘણાં જ ચરિત્રો કર્યાં, જે કાનો માટે અમૃત સમાન [પ્રિય] છે. ત્યારબાદ (કેટલાક સમય પછી) શ્રીરામજીએ મનમાં એવું અનુમાન કર્યું કે મને બધા લોકો ઓળખી ગયા છે, જેથી (અહીં) માણસોની મોટી ભીડ થઈ જશે. ॥ ૧॥

સકલ મુનિન્હ સન બિદા કરાઈ । સીતા સહિત ચલે દ્વૌ ભાઈ ॥
અત્રિ કે આશ્રમ જબ પ્રભુ ગયઊ । સુનત મહામુનિ હરષિત ભયઊ ॥ ૨॥

[એટલા માટે] સર્વે મુનિઓ પાસેથી વિદાય લઈને સીતાજીસહિત બન્ને ભાઈઓ ચાલ્યા! જ્યારે પ્રભુ અત્રિજીના આશ્રમમાં ગયા, તો તેમનું આગમન સાંભળતાં જ મહામુનિ હર્ષિત થઈ ગયા. ॥ ૨॥

પુલકિત ગાત અત્રિ ઉઠિ ધાએ । દેખિ રામુ આતુર ચલિ આએ ॥
કરત દંડવત મુનિ ઉર લાએ । પ્રેમ બારિ દ્વૌ જન અન્હવાએ ॥ ૩॥

શરીર પુલકિત થઈ ગયું, અત્રિજી ઊઠીને દોડ્યા. તેમને દોડતાં આવતા જોઈને શ્રીરામજી અધિક શીઘ્રતાથી ચાલ્યા આવ્યા. દંડવત્ પ્રણામ કરતાં શ્રીરામજીને [ઉઠાવીને] મુનિએ હૃદય સાથે લગાવી દીધા અને પ્રેમાશ્રુઓના જળથી બન્ને ભાઈઓને નવડાવી દીધા. ॥ ૩॥

દેખિ રામ છબિ નયન જુડ़ાને । સાદર નિજ આશ્રમ તબ આને ॥
કરિ પૂજા કહિ બચન સુહાએ । દિએ મૂલ ફલ પ્રભુ મન ભાએ ॥ ૪॥

શ્રીરામજીની શોભા જોઈને મુનિનાં નેત્રો શીતળ થઈ ગયાં. પછી તેઓ તેમને આદરપૂર્વક પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. પૂજન કરીને સુન્દર વચનો કહીને મુનિએ તેમને કંદમૂળ અને ફળો આપ્યાં, જે પ્રભુના મનને બહુ જ ગમ્યાં. ॥ ૪॥

સો૦ – પ્રભુ આસન આસીન ભરિ લોચન સોભા નિરખિ ।
મુનિબર પરમ પ્રબીન જોરિ પાનિ અસ્તુતિ કરત ॥ ૩॥

પ્રભુ આસન પર વિરાજમાન છે. નેત્રો ભરીને તેમની શોભા નિરખીને, પરમ પ્રવીણ મુનિશ્રેષ્ઠ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા – ॥ ૩॥

છં૦ – નમામિ ભક્ત વત્સલં । કૃપાલુ શીલ કોમલં ।
ભજામિ તે પદાંબુજં । અકામિનાં સ્વધામદં ॥ ૧॥

હે ભક્તવત્સલ! હે કૃપાળુ! હે કોમળ સ્વભાવવાળા! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. નિષ્કામ પુરુષોને પોતાનું પરમધામ પ્રદાન કરનારાં આપનાં ચરણકમળોને હું ભજું છું. ॥ ૧॥

નિકામ શ્યામ સુંદરં । ભવાંબુનાથ મંદરં ।
પ્રફુલ્લ કંજ લોચનં । મદાદિ દોષ મોચનં ॥ ૨॥

આપ અત્યંત સુંદર-શ્યામ અને સંસારરૂપી સમુદ્રને મથવા માટે મંદરાચળરૂપ, વિકસિત કમળ સમાન નેત્રોવાળા અને મદાદિક દોષોથી છોડાવનારા છો. ॥ ૨॥

પ્રલંબ બાહુ વિક્રમં । પ્રભોઽપ્રમેય વૈભવં ।
નિષંગ ચાપ સાયકં । ધરં ત્રિલોક નાયકં ॥ ૩॥

હે પ્રભો! આપની લાંબી ભુજાઓનું પરાક્રમ અને આપનું ઐશ્વર્ય અપ્રમેય (બુદ્ધિથી પર અથવા અસીમ) છે. આપ ભાથા અને ધનુષ-બાણ ધારણ કરનારા ત્રણેય લોકોના સ્વામી; ॥ ૩॥

દિનેશ વંશ મંડનં । મહેશ ચાપ ખંડનં ।
મુનીંદ્ર સંત રંજનં । સુરારિ વૃંદ ભંજનં ॥ ૪॥

સૂર્યવંશના ભૂષણ, મહાદેવજીના ધનુષને તોડનારા, મુનિરાજો અને સંતોને આનંદ આપનારા તથા દેવતાઓના શત્રુ-અસુરોના સમૂહનો નાશ કરનારા છો. ॥ ૪॥

મનોજ વૈરિ વંદિતં । અજાદિ દેવ સેવિતં ।
વિશુદ્ધ બોધ વિગ્રહં । સમસ્ત દૂષણાપહં ॥ ૫॥

આપ કામદેવના શત્રુ મહાદેવજી દ્વારા વન્દિત, બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓથી સેવિત, વિશુદ્ધ જ્ઞાનમય વિગ્રહ અને સમસ્ત દોષોને નષ્ટ કરનારા છો. ॥ ૫॥

નમામિ ઇંદિરા પતિં । સુખાકરં સતાં ગતિં ।
ભજે સશક્તિ સાનુજં । શચી પતિ પ્રિયાનુજં ॥ ૬॥

હે લક્ષ્મીપતે! સુખોની ખાણ અને સત્પુરુષોની એકમાત્ર ગતિ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. હે શચીપતિ(ઇન્દ્ર)ના પ્રિય નાના ભાઈ (વામનજી)! સ્વરૂપા-શક્તિ શ્રીસીતાજી અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત આપને હું ભજું છું. ॥ ૬॥

ત્વદંઘ્રિ મૂલ યે નરાઃ । ભજંતિ હીન મત્સરાઃ ।
પતંતિ નો ભવાર્ણવે । વિતર્ક વીચિ સંકુલે ॥ ૭॥

જે મનુષ્યો મત્સર (ઈર્ષા) રહિત થઈને આપનાં ચરણકમળોને સેવે છે, તેઓ તર્ક-વિતર્ક(અનેક પ્રકારના સંદેહ)રૂપી તરંગોથી પૂર્ણ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડતા નથી. (આવાગમનના ચક્કરમાં પડતા નથી). ॥ ૭॥

વિવિક્ત વાસિનઃ સદા । ભજંતિ મુક્તયે મુદા ।
નિરસ્ય ઇંદ્રિયાદિકં । પ્રયાંતિ તે ગતિં સ્વકં ॥ ૮॥

જે એકાન્તવાસી મનુષ્ય, મુક્તિના માટે, ઇન્દ્રિયાદિકનો નિગ્રહ કરીને (તેમને વિષયોથી દૂર રાખીને) પ્રસન્નતાપૂર્વક આપને ભજે છે, તે સ્વકીય ગતિને (પોતાના સ્વરૂપને) પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૮॥

તમેકમદ્‌ભુતં પ્રભું । નિરીહમીશ્વરં વિભું ।
જગદ્‌ગુરું ચ શાશ્વતં । તુરીયમેવ કેવલં ॥ ૯॥
ભજામિ ભાવ વલ્લભં । કુયોગિનાં સુદુર્લભં ।
સ્વભક્ત કલ્પ પાદપં । સમં સુસેવ્યમન્વહં ॥ ૧૦॥

આપ જ એક (અદ્વિતીય) અદ્‌ભુત (માયિક જગતથી વિલક્ષણ), પ્રભુ (સર્વસમર્થ), ઇચ્છારહિત, ઈશ્વર (સર્વના સ્વામી), વ્યાપક, જગદ્‌ગુરુ, સનાતન (નિત્ય) તુરીય (ત્રણેય ગુણોથી સર્વથા પર) અને કેવળ (આપના સ્વરૂપમાં સ્થિત) છો.

[તથા] જે ભાવપ્રિય, કુયોગિઓ (વિષયી પુરુષો) માટે અત્યંત દુર્લભ, પોતાના ભક્તો માટે કલ્પવૃક્ષ (અર્થાત્ તેમની સમસ્ત કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર), સમ (પક્ષપાત રહિત) અને સદા સુખપૂર્વક સેવન કરવાયોગ્ય છો; એવા આપને હું નિરંતર ભજું છું. ॥ ૯-૧૦॥

અનૂપ રૂપ ભૂપતિં । નતોઽહમુર્વિજા પતિં ।
પ્રસીદ મે નમામિ તે । પદાબ્જ ભક્તિ દેહિ મે ॥ ૧૧॥

હે અનુપમ સુન્દર, પૃથ્વીપતિ! હે જાનકીનાથ! આપને હું પ્રણામ કરું છું. મારા પર પ્રસન્ન થાઓ, હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મને આપનાં ચરણકમળોની ભક્તિ આપો. ॥ ૧૧॥

પઠંતિ યે સ્તવં ઇદં । નરાદરેણ તે પદં ।
વ્રજંતિ નાત્ર સંશયં । ત્વદીય ભક્તિ સંયુતાઃ ॥ ૧૨॥

જે મનુષ્ય આ સ્તુતિનો આદરપૂર્વક પાઠ કરે છે, તે આપની ભક્તિથી યુક્ત થઈને આપના પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. ॥ ૧૨॥

દો૦ – બિનતી કરિ મુનિ નાઈ સિરુ કહ કર જોરિ બહોરિ ।
ચરન સરોરુહ નાથ જનિ કબહુઁ તજૈ મતિ મોરિ ॥ ૪॥

મુનિએ [આ પ્રમાણે] વિનંતી કરીને અને પછી શીશ નમાવી હાથ જોડીને કહ્યું – હે નાથ! મારી બુદ્ધિ આપનાં ચરણકમળોને કદાપિ ન છોડે. ॥ ૪॥

ચૌ૦ – અનુસુઇયા કે પદ ગહિ સીતા । મિલી બહોરિ સુસીલ બિનીતા ॥
રિષિપતિની મન સુખ અધિકાઈ । આસિષ દેઇ નિકટ બૈઠાઈ ॥ ૧॥

પછી પરમ શીલવાન અને વિનમ્ર શ્રીસીતાજી અનસૂયાજી[અત્રિ મુનિનાં પત્ની]ના ચરણ પકડીને તેમને મળ્યાં. ઋષિપત્નીના મનમાં ઘણું જ સુખ ઊપજ્યું. તેમણે આશિષ આપીને સીતાજીને પોતાની પાસે બેસાડ્યાં. ॥ ૧॥

દિબ્ય બસન ભૂષન પહિરાએ । જે નિત નૂતન અમલ સુહાએ ॥
કહ રિષિબધૂ સરસ મૃદુ બાની । નારિધર્મ કછુ બ્યાજ બખાની ॥ ૨॥

અને તેમને એવાં દિવ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરાવ્યાં કે જે નિત્ય નૂતન નિર્મળ અને સોહામણાં જ રહે છે. પછી ઋષિપત્ની તેમને ઉપદેશ આપવાના બહાને મધુર અને કોમળ વાણીમાં સ્ત્રીઓના કેટલાક ધર્મ વખાણીને કહેવા લાગ્યાં. ॥ ૨॥

માતુ પિતા ભ્રાતા હિતકારી । મિતપ્રદ સબ સુનુ રાજકુમારી ॥
અમિત દાનિ ભર્તા બયદેહી । અધમ સો નારિ જો સેવ ન તેહી ॥ ૩॥

હે રાજકુમારી! સાંભળો, માતા, પિતા, ભાઈ અને હિત કરનાર સુહૃદ સર્વે એક સીમા સુધી જ (સુખ) આપનાર છે. પરંતુ હે જાનકી! પતિ તો [મોક્ષરૂપ] અસીમ [સુખ] આપનાર છે. તે સ્ત્રી અધમ છે, જે પતિની સેવા કરતી નથી. ॥ ૩॥

ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરુ નારી । આપદ કાલ પરિખિઅહિં ચારી ॥
બૃદ્ધ રોગબસ જડ઼ ધનહીના । અંધ બધિર ક્રોધી અતિ દીના ॥ ૪॥

ધૈર્ય, ધર્મ, મિત્ર અને સ્ત્રી – આ ચારેયની વિપત્તિના સમયે જ પરીક્ષા થાય છે. વૃદ્ધ, રોગી, મૂર્ખ, નિર્ધન, આંધળો, બહેરો, ક્રોધી અને અત્યંત દીન – ॥ ૪॥

ઐસેહુ પતિ કર કિએઁ અપમાના । નારિ પાવ જમપુર દુખ નાના ॥
એકઈ ધર્મ એક બ્રત નેમા । કાયઁ બચન મન પતિ પદ પ્રેમા ॥ ૫॥

એવાય પતિનું અપમાન કરવાથી પત્ની યમપુરીમાં જાત-જાતનાં દુઃખો પામે છે. શરીર, વચન અને મનથી પતિના ચરણોમાં પ્રેમ કરવો માત્ર આ એક જ ધર્મ સ્ત્રીના માટે છે, એક જ વ્રત છે અને એક જ નિયમ છે. ॥ ૫॥

જગ પતિબ્રતા ચારિ બિધિ અહહીં । બેદ પુરાન સંત સબ કહહીં ॥
ઉત્તમ કે અસ બસ મન માહીં । સપનેહુઁ આન પુરુષ જગ નાહીં ॥ ૬॥

જગતમાં ચાર પ્રકારની પતિવ્રતાઓ છે. વેદ, પુરાણ અને સંત સર્વે આવું કહે છે કે ઉત્તમ શ્રેણીની પતિવ્રતાના મનમાં એવો ભાવ રહેલો હોય છે કે, જગતમાં પતિ સિવાય બીજો પુરુષ સ્વપ્નમાંય (તેના માટે) નથી. ॥ ૬॥

મધ્યમ પરપતિ દેખઇ કૈસેં । ભ્રાતા પિતા પુત્ર નિજ જૈસેં ॥
ધર્મ બિચારિ સમુઝિ કુલ રહઈ । સો નિકિષ્ટ ત્રિય શ્રુતિ અસ કહઈ ॥ ૭॥

મધ્યમ શ્રેણીની પતિવ્રતા પારકા પતિને એવી રીતે જુએ છે, જેમ તે પોતાનો સગો ભાઈ, પિતા કે પુત્ર હોય (અર્થાત્ સમાન અવસ્થાવાળાને તે ભાઈના રૂપમાં જુએ છે. મોટાને પિતાના રૂપમાં અને નાનાને પુત્રના રૂપમાં જુએ છે). જે ધર્મનો વિચાર કરીને અને પોતાના કુળની મર્યાદા સમજીને બચીને રહે છે, તે નિમ્ન શ્રેણીની સ્ત્રી છે, એવું વેદો કહે છે. ॥ ૭॥

બિનુ અવસર ભય તેં રહ જોઈ । જાનેહુ અધમ નારિ જગ સોઈ ॥
પતિ બંચક પરપતિ રતિ કરઈ । રૌરવ નરક કલ્પ સત પરઈ ॥ ૮॥

અને જે સ્ત્રી તક ન મળવાથી અથવા ભયવશ પતિવ્રતા બની રહે છે, જગતમાં તેને અધમ સ્ત્રી જાણવી. પતિને દગો દેનાર જે સ્ત્રી પર પુરુષ સાથે રમણ કરે છે, તે તો સો કલ્પ સુધી રૌરવ નરકમાં પડી રહે છે. ॥ ૮॥

છન સુખ લાગિ જનમ સત કોટી। દુખ ન સમુઝ તેહિ સમ કો ખોટી॥
બિનુ શ્રમ નારિ પરમ ગતિ લહઈ। પતિબ્રત ધર્મ છાડ઼િ છલ ગહઈ॥૯॥

ક્ષણિક સુખ માટે જે સો કરોડ જન્મોનાં દુઃખને સમજતી નથી, તેના જેવી દુષ્ટા કોણ હશે? જે સ્ત્રી કપટ ત્યજીને પાતિવ્રતધર્મને ગ્રહણ કરે છે, તે પરિશ્રમ વિનાય પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૯॥

પતિ પ્રતિકૂલ જનમ જહઁ જાઈ। બિધવા હોઈ પાઈ તરુનાઈ॥૧૦॥

પરન્તુ જે પતિને પ્રતિકૂળ ચાલે છે, તે જ્યાં પણ જઈને જન્મ લે છે, ત્યાં જ યુવાવસ્થા પામીને (ભર યુવાન વયે) વિધવા થઈ જાય છે. ॥૧૦॥

સો૦ – સહજ અપાવનિ નારિ પતિ સેવત સુભ ગતિ લહઇ।
જસુ ગાવત શ્રુતિ ચારિ અજહુઁ તુલસિકા હરિહિ પ્રિય॥૫ (ક)॥

સ્ત્રી જન્મથી જ અપવિત્ર છે, પરન્તુ પતિની સેવા કરીને તે અનાયાસે જ શુભગતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. [પાતિવ્રતધર્મના કારણે જ] આજે પણ 'તુલસીજી' ભગવાનને પ્રિય છે અને ચારેય વેદો તેમનો યશ ગાય છે. ॥૫ (ક)॥

સુનુ સીતા તવ નામ સુમિરિ નારિ પતિબ્રત કરહિં।
તોહિ પ્રાનપ્રિય રામ કહિઉઁ કથા સંસાર હિત॥૫ (ખ)॥

હે સીતા! સાંભળો, તમારું તો નામ જ લઈ-લઈને સ્ત્રીઓ પાતિવ્રતધર્મનું પાલન કરશે. તમને તો શ્રીરામજી પ્રાણસમાન પ્રિય છે, આ (પાતિવ્રતધર્મની) કથા તો મેં સંસારના હિત માટે કહી છે. ॥૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનિ જાનકીં પરમ સુખુ પાવા। સાદર તાસુ ચરન સિરુ નાવા॥
તબ મુનિ સન કહ કૃપાનિધાના। આયસુ હોઈ જાઉઁ બન આના॥૧॥

જાનકીજી આ સાંભળીને પરમ સુખ પામ્યાં અને આદરપૂર્વક તેમના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. ત્યારે કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ મુનિને કહ્યું – આજ્ઞા હોય તો હવે બીજા વનમાં જઉં. ॥૧॥

સંતત મો પર કૃપા કરેહૂ। સેવક જાનિ તજેહુ જનિ નેહૂ॥
ધર્મ ધુરંધર પ્રભુ કૈ બાની। સુનિ સપ્રેમ બોલે મુનિ ગ્યાની॥૨॥

મારા પર નિરન્તર કૃપા રાખજો અને આપનો સેવક જાણીને સ્નેહ છોડશો નહિ. ધર્મધુરન્ધર પ્રભુ શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને જ્ઞાની મુનિ પ્રેમપૂર્વક બોલ્યા – ॥૨॥

જાસુ કૃપા અજ સિવ સનકાદી। ચહત સકલ પરમારથ બાદી॥
તે તુમ્હ રામ અકામ પિઆરે। દીન બંધુ મૃદુ બચન ઉચારે॥૩॥

બ્રહ્મા, શિવ અને સનકાદિ સર્વે પરમાર્થવાદી (તત્ત્વવેત્તા) જેમની કૃપા ઇચ્છે છે, હે રામજી! આપ તે જ નિષ્કામી પુરુષોનાય પ્રિય અને દીનબન્ધુ ભગવાન છો, જે આ પ્રમાણે કોમળ વચન બોલી રહ્યા છો. ॥૩॥

અબ જાની મૈં શ્રી ચતુરાઈ । ભજી તુમ્હહિ સબ દેવ બિહાઈ ॥
જેહિ સમાન અતિસય નહિં કોઈ । તા કર સીલ કસ ન અસ હોઈ ॥ ૪॥

હવે, મને લક્ષ્મીજીની ચતુરાઈ સમજાઈ, જેમણે સર્વે દેવતાઓને છોડીને માત્ર આપને જ ભજ્યાં. જેના સમાન કોઈ છે જ નહિ તો અધિક તો કેવી રીતે હોઈ જ શકે? નમ્રતાના કારણે જ આપ સૌથી ચઢિયાતા છો તો એવા આપનું શીલ ભલા, આવું કેમ ન હોય? ॥ ૪॥

કેહિ બિધિ કહૌં જાહુ અબ સ્વામી । કહહુ નાથ તુમ્હ અંતરજામી ॥
અસ કહિ પ્રભુ બિલોકિ મુનિ ધીરા । લોચન જલ બહ પુલક સરીરા ॥ ૫॥

હું કઈ રીતે કહું કે હે સ્વામી! આપ હવે જાઓ? હે નાથ! આપ અન્તર્યામી છો, આપ જ કહો. એમ કહીને ધીર મુનિ પ્રભુને જોવા લાગ્યા. મુનિનાં નેત્રોમાંથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વહી રહ્યું છે અને શરીર પુલકિત છે. ॥ ૫॥

છં૦ – તન પુલક નિર્ભર પ્રેમ પૂરન નયન મુખ પંકજ દિએ ।
મન ગ્યાન ગુન ગોતીત પ્રભુ મૈં દીખ જપ તપ કા કિએ ॥
જપ જોગ ધર્મ સમૂહ તેં નર ભગતિ અનુપમ પાવઈ ।
રઘુબીર ચરિત પુનીત નિસિ દિન દાસ તુલસી ગાવઈ ॥

અત્રિ મુનિ અત્યંત પ્રેમથી પૂર્ણ છે, તેમનું શરીર પુલકિત છે અને નેત્રોને શ્રીરામજીના મુખકમળે લગાવ્યાં છે. [મનમાં વિચારી રહ્યા છે કે] મેં એવાં ક્યાં જપ-તપ કર્યાં હતાં કે જેના કારણે મન, જ્ઞાન, ગુણ અને ઇન્દ્રિયોથી પર પ્રભુનાં દર્શન પામ્યો. જપ, યોગ અને ધર્મ-સમૂહથી મનુષ્ય અનુપમ ભક્તિને પામે છે. શ્રીરઘુવીરનાં પવિત્ર ચરિત્રોને તુલસીદાસ રાત-દિવસ ગાય છે. ॥ ૬॥

દો૦ – કલિમલ સમન દમન મન રામ સુજસ સુખમૂલ ।
સાદર સુનહિં જે તિન્હ પર રામ રહહિં અનુકૂલ ॥ ૬ (ક) ॥

શ્રીરામજીનો સુન્દર યશ કળિયુગનાં પાપોનો નાશ કરનાર, મનનું દમન કરનાર અને સુખનું મૂળ છે. જે લોકો આને આદરપૂર્વક સાંભળે છે તેમની પર શ્રીરામજી પ્રસન્ન રહે છે. ॥ ૬ (ક)॥

સો૦ – કઠિન કાલ મલ કોસ ધર્મ ન ગ્યાન ન જોગ જપ ।
પરિહરિ સકલ ભરોસ રામહિ ભજહિં તે ચતુર નર ॥ ૬ (ખ) ॥

આ કઠણ કળિકાલ પાપોનો ખજાનો છે, તેમાં નથી ધર્મ, નથી જ્ઞાન કે નથી યોગ તથા જપ. આમાં તો જે લોકો સર્વે ભરોસાઓને છોડીને શ્રીરામજીને જ ભજે છે, તે જ ચતુર છે. ॥ ૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – મુનિ પદ કમલ નાઈ કરિ સીસા । ચલે બનહિ સુર નર મુનિ ઈસા ॥
આગેં રામ અનુજ પુનિ પાછેં । મુનિ બર બેષ બને અતિ કાછેં ॥ ૧॥

મુનિનાં ચરણકમળોમાં શીશ નમાવીને, દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિઓના સ્વામી શ્રીરામજી વનમાં ચાલી નીકળ્યા. આગળ શ્રીરામજી છે અને તેમની પાછળ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી છે. બન્નેય મુનિઓનો સુન્દર વેષ ધરીને અત્યંત સુશોભિત છે. ॥ ૧॥

ઉભય બીચ શ્રી સોહઇ કૈસી। બ્રહ્મ જીવ બિચ માયા જૈસી॥
સરિતા બન ગિરિ અવઘટ ઘાટા। પતિ પહિચાનિ દેહિં બર બાટા॥૨॥

બન્નેની વચ્ચે શ્રીજાનકીજી એવાં સુશોભિત છે કે જેમ બ્રહ્મ અને જીવની વચ્ચે માયા હોય. નદી, વન, પર્વત અને દુર્ગમ ખીણો - સર્વે પોતાના સ્વામીને ઓળખી જઈને સુન્દર માર્ગ આપી દે છે. ॥૨॥

જહઁ જહઁ જાહિં દેવ રઘુરાયા। કરહિં મેઘ તહઁ તહઁ નભ છાયા॥
મિલા અસુર બિરાધ મગ જાતા। આવતહીં રઘુબીર નિપાતા॥૩॥

જ્યાં-જ્યાં પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજી જાય છે, ત્યાં ત્યાં વાદળાં આકાશમાં છાયા કરતાં જાય છે. રસ્તામાં આગળ જતાં વિરાધ રાક્ષસ મળ્યો. સામે આવતાં જ શ્રીરઘુવીરજીએ તેને મારી નાખ્યો. ॥૩॥

તુરતહિં રુચિર રૂપ તેહિં પાવા। દેખિ દુખી નિજ ધામ પઠાવા॥
પુનિ આએ જહઁ મુનિ સરભંગા। સુંદર અનુજ જાનકી સંગા॥૪॥

[શ્રીરામજીના હાથે મરતાં જ] તેણે તરત જ સુન્દર (દિવ્ય) રૂપ પ્રાપ્ત કરી લીધું. દુઃખી જોઈને પ્રભુએ તેને પોતાના પરમ ધામમાં મોકલી આપ્યો. ત્યાર પછી સુન્દર નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને જાનકીજીની સાથે ત્યાં આવ્યા, જ્યાં મુનિ શરભંગજી હતા. ॥૪॥

દો૦ – દેખિ રામ મુખ પંકજ મુનિબર લોચન ભૃંગ॥
સાદર પાન કરત અતિ ધન્ય જન્મ સરભંગ॥૭॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનું મુખકમળ જોઈને મુનિશ્રેષ્ઠના નેત્રરૂપી ભ્રમરો અત્યંત આદરપૂર્વક તેનું (મકરન્દ રસનું) પાન કરી રહ્યા છે. શરભંગજીનો જન્મ ધન્ય છે. ॥૭॥

ચૌ૦ – કહ મુનિ સુનુ રઘુબીર કૃપાલા। સંકર માનસ રાજમરાલા॥
જાત રહેઉઁ બિરંચિ કે ધામા। સુનેઉઁ શ્રવન બન ઐહહિં રામા॥૧॥

મુનિએ કહ્યું – હે કૃપાળુ રઘુવીર! હે શંકરજીના મનરૂપી માનસરોવરના રાજહંસ! સાંભળો, હું બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહ્યો હતો. [એટલામાં] કાનોથી સાંભળ્યું કે શ્રીરામજી વનમાં આવશે – ॥૧॥

ચિતવત પંથ રહેઉઁ દિન રાતી। અબ પ્રભુ દેખિ જુડ઼ાની છાતી॥
નાથ સકલ સાધન મૈં હીના। કીન્હી કૃપા જાનિ જન દીના॥૨॥

ત્યારથી હું દિવસ ને રાત આપની વાટ જોતો રહ્યો છું. હવે (આજે) પ્રભુને જોઈને મારી છાતી શીતળ થઈ ગઈ. હે નાથ! હું સર્વે સાધનોથી હીન છું. આપે આપનો દીન સેવક જાણીને મારા પર કૃપા કરી છે. ॥૨॥

સો કછુ દેવ ન મોહિ નિહોરા। નિજ પન રાખેઉ જન મન ચોરા॥
તબ લગિ રહહુ દીન હિત લાગી। જબ લગિ મિલૌં તુમ્હહિ તનુ ત્યાગી॥૩॥

હે દેવ! આ કંઈ મારા પર આપનો અહેસાન નથી. હે ભક્ત-મનચોર! આવું કરીને આપે આપના બિરુદની જ રક્ષા કરી છે. હવે, આ ગરીબના કલ્યાણ માટે, ત્યાં સુધી રોકાઈ જાઓ, કે જ્યાં સુધી હું શરીર છોડીને જ [આપશ્રીના ધામમાં ન] મળું. ॥૩॥

જોગ જગ્ય જપ તપ બ્રત કીન્હા। પ્રભુ કહઁ દેઈ ભગતિ બર લીન્હા॥
એહિ બિધિ સર રચિ મુનિ સરભંગા। બૈઠે હૃદયઁ છાડ़િ સબ સંગા॥૪॥

યોગ, યજ્ઞ, જપ, તપ જે કંઈ વ્રત આદિ મુનિએ કર્યાં હતાં, તે સઘળાં પ્રભુને સમર્પણ કરીને બદલામાં ભક્તિનું વરદાન લઈ લીધું. આ પ્રમાણે [દુર્લભ ભક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી] ચિતા રચીને મુનિ શરભંગજી હૃદયપૂર્વક સર્વ આસક્તિ છોડીને તેની ઉપર જઈને બેસી ગયા. ॥૪॥

દો૦ – સીતા અનુજ સમેત પ્રભુ નીલ જલદ તનુ સ્યામ।
મમ હિયઁ બસહુ નિરંતર સગુનરૂપ શ્રીરામ॥૮॥

હે નીલ મેઘ સમાન શ્યામ શરીરવાળા સગુણરૂપ શ્રીરામજી! સીતાજી અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ! (આપ) નિરન્તર મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો. ॥૮॥

ચૌ૦ – અસ કહિ જોગ અગિનિ તનુ જારા। રામ કૃપાઁ બૈકુંઠ સિધારા॥
તાતે મુનિ હરિ લીન ન ભયઊ। પ્રથમહિં ભેદ ભગતિ બર લયઊ॥૧॥

એમ કહીને શરભંગજીએ યોગાગ્નિથી પોતાના શરીરને ભસ્મ કરી નાખ્યું અને શ્રીરામજીની કૃપાથી તેઓ વૈકુંઠમાં ચાલ્યા ગયા. મુનિ ભગવાનમાં એટલા માટે લીન થયા નહિ કે તેમણે પહેલાથી જ ભેદ-ભક્તિનું વરદાન માગી લીધું હતું. ॥૧॥

રિષિ નિકાય મુનિબર ગતિ દેખી। સુખી ભએ નિજ હૃદયઁ બિસેષી॥
અસ્તુતિ કરહિં સકલ મુનિ બૃંદા। જયતિ પ્રનત હિત કરુના કંદા॥૨॥

મુનિશ્રેષ્ઠ શરભંગજીની આ (દુર્લભ) ગતિ જોઈને ઋષિસમૂહ પોતાના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સુખી થયા. સમસ્ત મુનિવૃંદ શ્રીરામજીની સ્તુતિ કરી રહ્યાં છે [અને કહી રહ્યાં છે] કે શરણાગત - હિતકારી, કરુણાની વર્ષા કરનારા પ્રભુનો જય હો! ॥૨॥

પુનિ રઘુનાથ ચલે બન આગે। મુનિબર બૃંદ બિપુલ સઁગ લાગે॥
અસ્થિ સમૂહ દેખિ રઘુરાયા। પૂછી મુનિન્હ લાગિ અતિ દાયા॥૩॥

પછી શ્રીરઘુનાથજી વનમાં આગળ ચાલ્યા. શ્રેષ્ઠ મુનિઓના ઘણા જ સમૂહો તેમની સાથે ચાલવા લાગ્યા. [રસ્તામાં] હાડકાંનો ઢગલો જોઈને શ્રીરઘુનાથજીને બહુ જ દયા આવી; તેમણે મુનિઓને પૂછ્યું. ॥૩॥

જાનતહૂઁ પૂછિઅ કસ સ્વામી। સબદરસી તુમ્હ અંતરજામી॥
નિસિચર નિકર સકલ મુનિ ખાએ। સુનિ રઘુબીર નયન જલ છાએ॥૪॥

[મુનિઓએ કહ્યું –] હે સ્વામી! આપ સર્વદર્શી (સર્વજ્ઞ) અને અન્તર્યામી (સર્વના હૃદયનું જાણનારા) છો. જાણવા છતાંય [અજાણ્યાની માફક] અમને કેમ પૂછી રહ્યા છો? રાક્ષસોનાં દળો સર્વે મુનિઓને ખાઈ ગયાં છે [આ સઘળો તેમનાં જ હાડકાંનો ઢગલો છે]. આ સાંભળતાંની સાથે જ શ્રીરઘુવીરનાં નેત્રોમાં જળ છવાઈ ગયું. (તેમની આંખોમાં કરુણાનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં). ॥૪॥

દો૦ – નિસિચર હીન કરઉँ મહિ ભુજ ઉઠાઈ પન કીન્હ ।
સકલ મુનિન્હ કે આશ્રમન્હિ જાઈ જાઈ સુખ દીન્હ ॥ ૯॥

શ્રીરામજીએ હાથ ઉઠાવીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું પૃથ્વીને રાક્ષસોથી રહિત કરી દઈશ. પછી સમસ્ત મુનિઓના આશ્રમોમાં જઈ-જઈને તેમને [દર્શન તેમજ વાર્તાલાપનું] સુખ આપ્યું. ॥ ૯॥

ચો૦ – મુનિ અગસ્તિ કર સિષ્ય સુજાના । નામ સુતીછન રતિ ભગવાના ॥
મન ક્રમ બચન રામ પદ સેવક । સપનેહુँ આન ભરોસ ન દેવક ॥ ૧॥

મુનિ અગસ્ત્યજીના એક સુતીક્ષ્ણ નામના જ્ઞાની શિષ્ય હતા, તેમની ભગવાનમાં પ્રીતિ હતી, તેઓ મન, વચન અને કર્મથી શ્રીરામના ચરણોના સેવક હતા. તેમણે સ્વપ્નમાં પણ બીજા કોઈ દેવતાનો ભરોસો ન હતો. ॥ ૧॥

પ્રભુ આગવનુ શ્રવન સુનિ પાવા । કરત મનોરથ આતુર ધાવા ॥
હે બિધિ દીનબંધુ રઘુરાયા । મો સે સઠ પર કરિહહિં દાયા ॥ ૨॥

તેમણે પ્રભુનું આગમન જ્યારે કાનેથી સાંભળ્યું, કે તરત જ અનેક પ્રકારના મનોરથ કરતાં તેઓ આતુરતાથી દોડી ચાલ્યા. હે વિધાતા! શું દીનબન્ધુ શ્રીરઘુનાથજી મારા જેવા દુષ્ટ પર પણ દયા કરશે? ॥ ૨॥

સહિત અનુજ મોહિ રામ ગોસાઈં । મિલિહહિં નિજ સેવક કી નાઈં ॥
મોરે જિયँ ભરોસ દૃઢ઼ નાહીં । ભગતિ બિરતિ ન ગ્યાન મન માહીં ॥ ૩॥

શું સ્વામી શ્રીરામજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત મને પોતાના સેવકની માફક મળશે? મારા હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ થતો નથી; કારણકે મારા મનમાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય કે જ્ઞાન કંઈ પણ નથી. ॥ ૩॥

નહિં સતસંગ જોગ જપ જાગા । નહિં દૃઢ઼ ચરન કમલ અનુરાગા ॥
એક બાનિ કરુનાનિધાન કી । સો પ્રિય જાકેં ગતિ ન આન કી ॥ ૪॥

મેં ન તો સત્સંગ, યોગ, જપ અથવા યજ્ઞ જ કર્યાં છે અને ન તો મારો પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં દૃઢ અનુરાગ છે. ખરેખર દયાના ભંડાર પ્રભુની એક ટેવ છે કે જેને બીજા કોઈનો પણ આશરો નથી, તે તેમને પ્રિય હોય છે. ॥ ૪॥

હોઇહૈં સુફલ આજુ મમ લોચન । દેખિ બદન પંકજ ભવ મોચન ॥
નિર્ભર પ્રેમ મગન મુનિ ગ્યાની । કહિ ન જાઈ સો દસા ભવાની ॥ ૫॥

[ભગવાનની આ ટેવનું સ્મરણ થતાં જ મુનિ આનંદમગ્ન થઈને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા –] અહો! ભવબન્ધનથી છોડાવનાર પ્રભુના મુખારવિંદને જોઈને આજે મારાં નેત્રો સફળ થશે. [શિવજી કહે છે –] હે ભવાની! જ્ઞાની મુનિ પ્રેમમાં પૂર્ણરૂપેણ ડૂબેલા છે. તેમની આ દશા કહી શકાતી નથી. ॥ ૫॥

દિસિ અરુ બિદિસિ પંથ નહિં સૂઝા । કો મૈં ચલેઉँ કહાँ નહિં બૂઝા ॥
કબહુँક ફિરિ પાછેં પુનિ જાઈ । કબહુँક નૃત્ય કરઇ ગુન ગાઈ ॥ ૬॥

તેમને દિશા-વિદિશા અને રસ્તા, કંઈ પણ સૂઝી રહ્યું નથી. હું કોણ છું અને ક્યાં જઈ રહ્યો છું, એ પણ જાણતા નથી. તેઓ ક્યારેક પાછા વળીને પછી આગળ ચાલવા માંડે છે અને ક્યારેક પ્રભુના ગુણ ગાઈ-ગાઈને નાચવા લાગે છે. ॥ ૬॥

અબિરલ પ્રેમ ભગતિ મુનિ પાઈ। પ્રભુ દેખૈં તરુ ઓટ લુકાઈ॥
અતિસય પ્રીતિ દેખિ રઘુબીરા। પ્રગટે હૃદયઁ હરન ભવ ભીરા॥ ૭॥

મુનિએ પ્રગાઢ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી. પ્રભુ શ્રીરામજી વૃક્ષની આડમાં છુપાઈને [ભક્તની પ્રેમોન્મત્ત દશા] જોઈ રહ્યા છે. મુનિનો અત્યંત પ્રેમ જોઈને ભવભયને હરનારા શ્રીરઘુનાથજી મુનિના હૃદયમાં પ્રગટ થઈ ગયા. ॥ ૭॥

મુનિ મગ માઝ અચલ હોઇ બૈસા। પુલક સરીર પનસ ફલ જૈસા॥
તબ રઘુનાથ નિકટ ચલિ આએ। દેખિ દસા નિજ જન મન ભાએ॥ ૮॥

[હૃદયમાં પ્રભુનાં દર્શન પામીને] મુનિ રસ્તાની વચ્ચે અચળ થઈને બેસી ગયા. તેમનું શરીર રોમાંચથી ફણસના ફળની માફક કંટકિત થઈ ગયું એટલે કે રોમાંચિત થઈ ગયું. ત્યારે શ્રીરઘુનાથજી સ્વયં તેમની પાસે ચાલ્યા આવ્યા અને પોતાના ભક્તની પ્રેમદશા જોઈને મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થયા. ॥ ૮॥

મુનિહિ રામ બહુ ભાઁતિ જગાવા। જાગ ન ધ્યાન જનિત સુખ પાવા॥
ભૂપ રૂપ તબ રામ દુરાવા। હૃદયઁ ચતુર્ભુજ રૂપ દેખાવા॥ ૯॥

શ્રીરામજીએ મુનિને અનેક પ્રકારે જગાડ્યા, છતાંય મુનિ જાગ્યા નહિ; કારણ કે તેમને પ્રભુના ધ્યાનનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. પછી શ્રીરામજીએ પોતાના રાજરૂપને છુપાવી દીધું અને તેમના હૃદયમાં પોતાનું ચતુર્ભુજરૂપ પ્રગટ કર્યું. ॥ ૯॥

મુનિ અકુલાઇ ઉઠા તબ કૈસેં। બિકલ હીન મનિ ફનિબર જૈસેં॥
આગેં દેખિ રામ તન સ્યામા। સીતા અનુજ સહિત સુખ ધામા॥ ૧૦॥

પછી (પોતાનું ઈષ્ટ સ્વરૂપ અન્તર્ધાન થતાં જ) મુનિ એવા વ્યાકુળ થઈને ઊઠ્યા જેમ શ્રેષ્ઠ (મણિધર) સર્પ મણિ વિના વ્યાકુળ થઈ જાય છે. મુનિએ પોતાની સામે સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત શ્યામસુન્દર–વિગ્રહ, સુખધામ શ્રીરામજીને જોયા. ॥ ૧૦॥

પરેઉ લકુટ ઇવ ચરનન્હિ લાગી। પ્રેમ મગન મુનિબર બડ़ભાગી॥
ભુજ બિસાલ ગહિ લિએ ઉઠાઈ। પરમ પ્રીતિ રાખે ઉર લાઈ॥ ૧૧॥

પ્રેમમાં મગ્ન થયેલા મહાભાગ્યશાળી શ્રેષ્ઠ મુનિ શ્રીરામજીના ચરણોમાં લાકડીની જેમ ઢળી પડ્યા. શ્રીરામજીએ પોતાની વિશાળ ભુજાઓથી પકડીને તેમને ઉઠાવી લીધા અને પરમ પ્રેમથી હૃદય સરસા ચાંપી રાખ્યા. (મુનિ ભગવાનના પ્રેમમાં વિભોર થઈને પોતાની સૂધબૂધ ખોઈ બેઠા અને લાકડી જે રીતે જડ હોય છે તેવી રીતે સુતીક્ષ્ણજી ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું ભાન વિસારીને ઢળી પડ્યા). ॥ ૧૧॥

મુનિહિ મિલત અસ સોહ કૃપાલા । કનક તરુહિ જનુ ભેંટ તમાલા ॥
રામ બદનુ બિલોક મુનિ ઠાઢ઼ા । માનહુઁ ચિત્ર માઝ લિખિ કાઢ઼ા ॥ ૧૨॥

કૃપાળુ શ્રીરામચન્દ્રજી મુનિને ભેટતાં એવા શોભિત થઈ રહ્યા છે કે જાણે સોનાના વૃક્ષની સાથે તમાલનું વૃક્ષ ગળે લાગી ભેટી રહ્યું હોય. મુનિ [નિસ્તબ્ધ] ઊભા રહી [એકીટસે] શ્રીરામજીનું મુખ જોઈ રહ્યા છે, જાણે ચિત્રમાં ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા હોય! ॥ ૧૨॥

દો૦ – તબ મુનિ હૃદયઁ ધીર ધરિ ગહિ પદ બારહિં બાર ।
નિજ આશ્રમ પ્રભુ આનિ કરિ પૂજા બિબિધ પ્રકાર ॥ ૧૦॥

પછી મુનિએ હૃદયમાં ધીરજ ધરીને વારંવાર [ભગવાનના] ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો. પછી પ્રભુને પોતાના આશ્રમમાં લાવીને અનેક પ્રકારે તેમની પૂજા કરી. ॥ ૧૦॥

ચૌ૦ – કહ મુનિ પ્રભુ સુનુ બિનતી મોરી । અસ્તુતિ કરૌં કવન બિધિ તોરી ॥
મહિમા અમિત મોરિ મતિ થોરી । રબિ સન્મુખ ખદ્યોત અઁજોરી ॥ ૧॥

મુનિ કહેવા લાગ્યા – હે પ્રભો! મારી વિનંતી સાંભળો. હું કયા પ્રકારે આપની સ્તુતિ કરું? આપનો મહિમા અપાર છે અને મારી મતિ અલ્પ છે, જેમ સૂર્યની સામે આગિયાનું અજવાળું! ॥ ૧॥

શ્યામ તામરસ દામ શરીરં । જટા મુકુટ પરિધન મુનિચીરં ॥
પાણિ ચાપ શર કટિ તૂણીરં । નૌમિ નિરંતર શ્રીરઘુવીરં ॥ ૨॥

હે નીલકમળના ભંડાર સમાન શ્યામ શરીરવાળા! હે જટાઓનો મુગટ અને મુનિઓનાં (વલ્કલ) વસ્ત્ર પહેરેલાં, હાથોમાં ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલા તથા કમર પર ભાથા બાંધેલા શ્રીરામજી! હું આપને નિરંતર નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૨॥

મોહ વિપિન ઘન દહન કૃશાનુઃ । સંત સરોરુહ કાનન ભાનુઃ ॥
નિસિચર કરિ વરૂથ મૃગરાજઃ । ત્રાતુ સદા નો ભવ ખગ બાજઃ ॥ ૩॥

જે મોહરૂપી ગાઢ વનને બાળી નાખવા માટે અગ્નિ છે, સંતરૂપી કમળોના વનને પ્રફુલ્લિત કરવા માટે સૂર્ય છે, રાક્ષસરૂપી હાથીઓના સમૂહને પછાડવા માટે સિંહ છે અને ભવરૂપી પક્ષીને મારવા માટે બાજરૂપ છે તે પ્રભુ શ્રીરામજી સદા અમારી રક્ષા કરો. ॥ ૩॥

અરુણ નયન રાજીવ સુવેશં । સીતા નયન ચકોર નિશેશં ॥
હર હૃદિ માનસ બાલ મરાલં । નૌમિ રામ ઉર બાહુ વિશાલં ॥ ૪॥

હે લાલ કમળના સમાન નેત્ર અને સુંદર વેષવાળા! સીતાજીના નયનરૂપી ચકોર માટે ચન્દ્રમા, શિવજીના હૃદયરૂપી માનસરોવરના બાળહંસ, વિશાળ હૃદય અને બાહુવાળા શ્રીરામચન્દ્રજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૪॥

સંશય સર્પ ગ્રસન ઉરગાદઃ । શમન સુકર્કશ તર્ક વિષાદઃ ॥
ભવ ભંજન રંજન સુર યૂથઃ । ત્રાતુ સદા નો કૃપા વરૂથઃ ॥ ૫॥

જે સંશયરૂપી સર્પને ગળી જવા માટે ગરુડજી છે, અત્યંત – કઠોર તર્કથી ઉત્પન્ન થનાર વિષાદનો નાશ કરનાર છે, આવાગમનને ટાળનારા અને દેવતાઓના સમૂહને આનંદ આપનાર છે, તે કૃપાના સમૂહ શ્રીરામજી! સદા મારી રક્ષા કરો. ॥ ૫॥

નિર્ગુણ સગુણ વિષમ સમ રૂપં। જ્ઞાન ગિરા ગોતીતમનૂપં ॥
અમલમખિલમનવદ્યમપારં । નૌમિ રામ ભંજન મહિ ભારં ॥ ૬॥

હે નિર્ગુણ, સગુણ, વિષમ અને સમરૂપ! હે જ્ઞાન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોથી અતીત! હે અનુપમ, નિર્મળ, સમ્પૂર્ણ દોષરહિત, અનન્ત તેમજ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનાર શ્રીરામચન્દ્રજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૬॥

ભક્ત કલ્પપાદપ આરામઃ। તર્જન ક્રોધ લોભ મદ કામઃ ॥
અતિ નાગર ભવ સાગર સેતુઃ। ત્રાતુ સદા દિનકર કુલ કેતુઃ ॥ ૭॥

જે ભક્તોના માટે કલ્પવૃક્ષના બગીચા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ અને મદને ડરાવનાર છે, અત્યંત ચતુર અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવા માટે સેતુરૂપ છે, તે સૂર્યવંશના ધ્વજરૂપ શ્રીરામજી સદા મારી રક્ષા કરો. ॥ ૭॥

અતુલિત ભુજ પ્રતાપ બલ ધામઃ। કલિ મલ વિપુલ વિભંજન નામઃ ॥
ધર્મ વર્મ નર્મદ ગુણ ગ્રામઃ। સંતત શં તનોતુ મમ રામઃ ॥ ૮॥

જેમની ભુજાઓનો પ્રતાપ અતુલનીય છે, જેઓ બળના ધામ છે, જેમનું નામ કળિયુગનાં ભારે (ભયંકર) પાપોનો નાશ કરનાર છે, જે ધર્મના કવચ (રક્ષક) છે અને જેમનો ગુણસમૂહ આનંદદાયક છે, તે શ્રીરામજી નિરન્તર મારા કલ્યાણનો વિસ્તાર કરો. ॥ ૮॥

જદપિ બિરજ બ્યાપક અબિનાસી। સબ કે હૃદયઁ નિરંતર બાસી ॥
તદપિ અનુજ શ્રી સહિત ખરારી। બસતુ મનસિ મમ કાનન ચારી ॥ ૯॥

જોકે આપ નિર્મળ, વ્યાપક, અવિનાશી અને સર્વના હૃદયમાં નિરન્તર નિવાસ કરનારા છો, તથાપિ હે ખરારિ શ્રીરામજી! લક્ષ્મણજી અને શ્રીસીતાજીસહિત વનમાં વિચરનારા આપ, આ જ રૂપે મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો. ॥ ૯॥

જે જાનહિં તે જાનહુઁ સ્વામી। સગુન અગુન ઉર અંતરજામી ॥
જો કોસલપતિ રાજિવ નયના। કરઉ સો રામ હૃદય મમ અયના ॥ ૧૦॥

હે સ્વામી! જે લોકો આપને સગુણ, નિર્ગુણ અને સૌના હૃદયમાં રહેનારા અંતર્યામી જાણતા હોય, તે એવા જ જાણ્યા કરે; મારા હૃદયમાં તો કૌશલપતિ કમલનયન શ્રીરામજી છે એ જ પોતાનું નિવાસ બનાવો. ॥ ૧૦॥

અસ અભિમાન જાઈ જનિ ભોરે। મૈં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે ॥
સુનિ મુનિ બચન રામ મન ભાએ। બહુરિ હરષિ મુનિબર ઉર લાએ ॥ ૧૧॥

ભૂલથીય એવું અભિમાન ન છોડી દેવાય કે હું સેવક છું અને શ્રીરઘુનાથજી મારા સ્વામી છે. મુનિનાં વચન સાંભળીને શ્રીરામજી મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થયા. પછી હરખાઈને શ્રેષ્ઠ મુનિને પુનઃ હૃદયે ચાંપી દીધા. ॥ ૧૧॥

પરમ પ્રસન્ન જાનુ મુનિ મોહી। જો બર માગહુ દેઉઁ સો તોહી॥
મુનિ કહ મૈં બર કબહુઁ ન જાચા। સમુઝિ ન પરઈ ઝૂઠ કા સાચા॥ ૧૨॥

[અને કહ્યું –] હે મુનિ! મને પરમ પ્રસન્ન જાણો. તમે જે વર માગો તે જ હું તમને આપું! મુનિ સુતીક્ષ્ણજીએ કહ્યું – મેં તો વર ક્યારેય માગ્યો જ નથી. મને તો સમજણ જ પડતી નથી કે ખોટું શું છે અને સાચું શું છે? (શું માગું, શું ન માગું). ॥ ૧૨॥

તુમ્હહિ નીક લાગૈ રઘુરાઈ। સો મોહિ દેહુ દાસ સુખદાઈ॥
અબિરલ ભગતિ બિરતિ બિગ્યાના। હોહુ સકલ ગુન ગ્યાન નિધાના॥ ૧૩॥

[એથી] હે રઘુનાથજી! હે દાસોને સુખ આપનાર! આપને જે યોગ્ય લાગે તે જ મને આપો. [શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું – હે મુને!] તમે પ્રગાઢ ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન અને સમસ્ત ગુણો તથા જ્ઞાનના ભંડાર થઈ જાઓ. ॥ ૧૩॥

પ્રભુ જો દીન્હ સો બરુ મૈં પાવા। અબ સો દેહુ મોહિ જો ભાવા॥ ૧૪॥

[ત્યારે મુનિ બોલ્યા –] પ્રભુએ જે વરદાન આપ્યું તે તો મને મળી ગયું. હવે, મને જે સારું લાગે છે તે આપો – ॥ ૧૪॥

દો૦ – અનુજ જાનકી સહિત પ્રભુ ચાપ બાન ધર રામ।
મમ હિય ગગન ઇંદુ ઇવ બસહુ સદા નિહકામ॥ ૧૧॥

હે પ્રભો! હે શ્રીરામજી! નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને શ્રીસીતાજીસહિત - ધનુષ-બાણધારી આપ મારા નિષ્કામ હૃદયરૂપી આકાશમાં ચન્દ્રમાની માફક સદા નિવાસ કરો. (પછી અહીંથી જવાની કામના કરશો નહિ, સ્થિર ભાવે જ રહેશો.) ॥ ૧૧॥

ચૌ૦ – એવમસ્તુ કરિ રમાનિવાસા। હરષિ ચલે કુંભજ રિષિ પાસા॥
બહુત દિવસ ગુર દરસનુ પાએઁ। ભએ મોહિ એહિં આશ્રમ આએઁ॥ ૧॥

'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહીને લક્ષ્મીનિવાસ શ્રીરામચન્દ્રજી આનંદિત થઈને અગસ્ત્ય ઋષિની પાસે ચાલ્યા [ત્યારે સુતીક્ષ્ણજી બોલ્યા –] ગુરુ અગસ્ત્યજીનાં દર્શન કર્યે અને આ આશ્રમમાં આવ્યે મને ઘણા દિવસો થઈ ગયા. ॥ ૧॥

અબ પ્રભુ સંગ જાઉઁ ગુર પાહીં। તુમ્હ કહઁ નાથ નિહોરા નાહીં॥
દેખિ કૃપાનિધિ મુનિ ચતુરાઈ। લિએ સંગ બિહસે દ્વૌ ભાઈ॥ ૨॥

હવે, હું પણ પ્રભુ(આપ)ની સાથે ગુરુજીની પાસે આવું છું. એમાં હે નાથ! આપ પર મારો કોઈ અહેસાન નથી. મુનિની ચતુરતા જોઈને કૃપાનિધાન (ભક્તોના ભક્ત પ્રભુ) શ્રીરામજીએ તેમને સાથે લઈ લીધા અને બન્ને ભાઈ હસવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

પંથ કહત નિજ ભગતિ અનૂપા। મુનિ આશ્રમ પહુઁચે સુરભૂપા॥
તુરત સુતીછન ગુર પહિં ગયઊ। કરિ દંડવત કહત અસ ભયઊ॥ ૩॥

રસ્તામાં પોતાની અનુપમ ભક્તિનું વર્ણન કરતાં દેવતાઓના રાજરાજેશ્વર શ્રીરામજી અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમ પર પહોંચ્યા. સુતીક્ષ્ણજી તરત જ ગુરુ અગસ્ત્યજીની પાસે ગયા અને દંડવત્ કરીને એવું કહેવા લાગ્યા – ॥ ૩॥

નાથ કોસલાધીસ કુમારા। આએ મિલન જગત આધારા॥
રામ અનુજ સમેત બૈદેહી। નિસિ દિનુ દેવ જપત હહુ જેહી॥ ૪॥

હે નાથ! અયોધ્યાના રાજા દશરથજીના કુમાર, જગદાધાર શ્રીરામચન્દ્રજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને શ્રીસીતાજીસહિત આપને મળવા આવ્યા છે, જેમનો હે દેવ! આપ રાત-દિવસ જપ કરતાં રહો છો. ॥ ૪॥

સુનત અગસ્તિ તુરત ઉઠિ ધાએ। હરિ બિલોકિ લોચન જલ છાએ॥
મુનિ પદ કમલ પરે દ્વૌ ભાઈ। રિષિ અતિ પ્રીતિ લિએ ઉર લાઈ॥ ૫॥

આ સાંભળતાંની સાથે જ અગસ્ત્યજી તુરત જ ઊભા થઈને દોડ્યા. ભગવાનને જોતાં જ તેમનાં નેત્રોમાં [આનંદ અને પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. બંને ભાઈઓ મુનિનાં ચરણકમળોમાં નમી પડ્યા. ઋષિએ [ઉઠાવીને] બહુ પ્રેમથી તેમને હૃદય સરસા ચાંપી દીધા. ॥ ૫॥

સાદર કુસલ પૂછિ મુનિ ગ્યાની। આસન બર બૈઠારે આની॥
પુનિ કરિ બહુ પ્રકાર પ્રભુ પૂજા। મોહિ સમ ભાગ્યવંત નહિં દૂજા॥ ૬॥

જ્ઞાની મુનિએ આદરપૂર્વક કુશળતા પૂછીને, તેમને આવકારીને શ્રેષ્ઠ આસન પર બેસાડ્યા. પછી અનેક પ્રકારે પ્રભુની પૂજા કરીને કહ્યું – મારા જેવો ભાગ્યશાળી આજે બીજો કોઈ નથી. ॥ ૬॥

જહઁ લગિ રહે અપર મુનિ બૃંદા। હરષે સબ બિલોકિ સુખકંદા॥ ૭॥

ત્યાં જેટલાં પણ અન્ય મુનિવૃંદ હતાં, તે સર્વે આનંદની વર્ષા કરનારા શ્રીરામજીનાં દર્શન કરીને પ્રસન્ન થઈ ગયાં. ॥ ૭॥

દો૦ – મુનિ સમૂહ મહઁ બૈઠે સન્મુખ સબ કી ઓર।
સરદ ઇંદુ તન ચિતવત માનહુઁ નિકર ચકોર॥ ૧૨॥

મુનિઓના સમૂહમાં શ્રીરામચન્દ્રજી સર્વની તરફ સન્મુખ થઈને બેઠા છે (અર્થાત્ પ્રત્યેક મુનિને શ્રીરામજી પોતાની જ સામે મુખ કરીને બેઠેલા જોવામાં આવે છે અને સર્વે મુનિઓ એકીટસે તેમના મુખને નિહાળી રહ્યા છે.) એવું જાણાય છે કે જાણે ચકોરોનો સમુદાય શરદપૂનમના ચન્દ્રમાની સામે જોઈ રહ્યો હોય! ॥ ૧૨॥

ચૌ૦ – તબ રઘુબીર કહા મુનિ પાહીં। તુમ્હ સન પ્રભુ દુરાવ કછુ નાહીં॥
તુમ્હ જાનહુ જેહિ કારન આયઉઁ। તાતે તાત ન કહિ સમુઝાયઉઁ॥ ૧॥

ત્યારે શ્રીરામજીએ મુનિને કહ્યું – હે પ્રભો! આપથી તો કંઈ છૂપું છે જ નહિ. હું જે કારણથી આવ્યો છું તે આપ જાણો જ છો. માટે હે તાત! મેં આપને સમજાવીને કંઈ કહ્યું નથી. ॥ ૧॥

અબ સો મંત્ર દેહુ પ્રભુ મોહી । જેહિ પ્રકાર મારૌં મુનિદ્રોહી ॥
મુનિ મુસુકાને સુનિ પ્રભુ બાની । પૂછેહુ નાથ મોહિ કા જાની ॥ ૨॥

હે પ્રભો! હવે આપ મને એવો મંત્ર આપો કે, જેનાથી હું મુનિઓના દ્રોહી રાક્ષસોનો નાશ કરું. પ્રભુની વાણી સાંભળીને મુનિ મલકાયા અને બોલ્યા – હે નાથ! આપે શું સમજીને મને આ પ્રશ્ન કર્યો છે? ॥ ૨॥

તુમ્હરેઇઁ ભજન પ્રભાવ અઘારી । જાનઉઁ મહિમા કછુક તુમ્હારી ॥
ઊમરિ તરુ બિસાલ તવ માયા । ફલ બ્રહ્માંડ અનેક નિકાયા ॥ ૩॥

હે પાપોનો નાશ કરનારા! હું તો આપના જ ભજનના પ્રભાવથી આપનો કંઈક થોડોક મહિમા જાણું છું. આપની વિશાળ માયા ઊમરાના વૃક્ષ સમાન છે, અનેક બ્રહ્માંડોના સમૂહ જ જેનાં ફળ છે; ॥ ૩॥

જીવ ચરાચર જંતુ સમાના । ભીતર બસહિં ન જાનહિં આના ॥
તે ફલ ભચ્છક કઠિન કરાલા । તવ ભયઁ ડરત સદા સોઉ કાલા ॥ ૪॥

ચર અને અચર જીવ [ઊમરાના ફળની અંદર રહેનાર નાના-નાના] જંતુઓ સમાન [બ્રહ્માંડરૂપી ફળો] તેની અંદર વસે છે અને તેઓ [પોતાના તે નાનકડા જગત સિવાય] બીજું કંઈ જાણતા નથી. તે ફળોનું ભક્ષણ કરનાર કઠણ અને કરાળ કાળ છે. તે કાળ પણ સદા આપથી ભયભીત રહે છે, ॥ ૪॥

તે તુમ્હ સકલ લોકપતિ સાઈં । પૂઁછેહુ મોહિ મનુજ કી નાઈં ॥
યહ બર માગઉઁ કૃપાનિકેતા । બસહુ હૃદયઁ શ્રી અનુજ સમેતા ॥ ૫॥

એવા જ આપે, સમસ્ત લોકપાળોના સ્વામી હોવા છતાં પણ મને એક મનુષ્યની જેમ પ્રશ્ન કર્યો છે. હે કૃપાના ધામ! હું તો એવું વરદાન માગું છું કે આપ શ્રીસીતાજી તથા નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત મારા હૃદયમાં [સદા] નિવાસ કરો. ॥ ૫॥

અબિરલ ભગતિ બિરતિ સતસંગા । ચરન સરોરુહ પ્રીતિ અભંગા ॥
જદ્યપિ બ્રહ્મ અખંડ અનંતા । અનુભવ ગમ્ય ભજહિં જેહિ સંતા ॥ ૬॥

મને પ્રગાઢ ભક્તિ, વૈરાગ્ય, સત્સંગ અને આપનાં ચરણકમળમાં અતૂટ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય. જોકે આપ અખંડ અને અનન્ત બ્રહ્મ છો, જે અનુભવથી જાણવામાં આવો છો અને જેમનું સંતજનો ભજન કરે છે; ॥ ૬॥

અસ તવ રૂપ બખાનઉઁ જાનઉઁ । ફિરિ ફિરિ સગુન બ્રહ્મ રતિ માનઉઁ ॥
સંતત દાસન્હ દેહુ બડ़ાઈ । તાતેં મોહિ પૂઁછેહુ રઘુરાઈ ॥ ૭॥

જોકે હું આપના એવા રૂપને જાણું છું અને તેનું વર્ણન પણ કરું છું, તોય વળી વળીને હું સગુણ બ્રહ્મમાં (આપના આ સુન્દર સ્વરૂપમાં) જ પ્રેમ માનું છું. આપ સર્વદા સેવકોને મોટાઈ આપ્યા કરો છો, એથી હે રઘુનાથજી! આપે મને પૂછ્યું છે. ॥ ૭॥

હે પ્રભુ પરમ મનોહર ઠાઊઁ । પાવન પંચબટી તેહિ નાઊઁ ॥
દંડક બન પુનીત પ્રભુ કરહૂ । ઉગ્ર સાપ મુનિબંર કર હરહૂ ॥ ૮॥

હે પ્રભો! એક પરમ મનોહર અને પવિત્ર સ્થાન છે, તેનું નામ પંચવટી છે. હે પ્રભો! આપ દંડકારણ્યને [જ્યાં પંચવટી છે] પવિત્ર કરો અને શ્રેષ્ઠ મુનિ ગૌતમજીના કઠોર શાપને હરી લો. ॥ ૮॥

બાસ કરહુ તહઁ રઘુકુલ રાયા । કીજે સકલ મુનિન્હ પર દાયા ॥
ચલે રામ મુનિ આયસુ પાઈ । તુરતહિં પંચબટી નિઅરાઈ ॥ ૯॥

હે રઘુકુળના સ્વામી! આપ સર્વે મુનિઓ પર દયા કરીને ત્યાં જ નિવાસ કરો. મુનિની આજ્ઞા પામીને શ્રીરામચન્દ્રજી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને તરત જ પંચવટી નજીક પહોંચી ગયા. ॥ ૯॥

દો૦ – ગીધરાજ સૈં ભેંટ ભઇ બહુ બિધિ પ્રીતિ બઢ઼ાઇ ।
ગોદાવરી નિકટ પ્રભુ રહે પરન ગૃહ છાઇ ॥ ૧૩॥

ત્યાં ગીધરાજ જટાયુનો મેળાપ થયો. તેની સાથે અનેક પ્રકારે પ્રેમ વધારીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી ગોદાવરીજી [નદીની] નજીક પર્ણકુટી બનાવીને રહેવા લાગ્યા. ॥ ૧૩॥

ચૌ૦ – જબ તે રામ કીન્હ તહઁ બાસા । સુખી ભએ મુનિ બીતી ત્રાસા ॥
ગિરિ બન નદીં તાલ છબિ છાએ । દિન દિન પ્રતિ અતિ હોહિં સુહાએ ॥ ૧॥

જ્યારથી શ્રીરામજીએ ત્યાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી મુનિઓ સુખી થઈ ગયા, તેમનો ભય જતો રહ્યો. પર્વત, વન, નદી અને તળાવો શોભાથી છવાઈ ગયાં. તેઓ દિવસે દિવસે અધિક સોહામણાં જણાવા લાગ્યાં. ॥ ૧॥

ખગ મૃગ બૃંદ અનંદિત રહહીં । મધુપ મધુર ગુંજત છબિ લહહીં ॥
સો બન બરનિ ન સક અહિરાજા । જહાઁ પ્રગટ રઘુબીર બિરાજા ॥ ૨॥

પક્ષીઓ તથા પશુઓના સમૂહ આનંદિત રહે છે અને ભમરા મધુર ગુંજારવ કરતાં શોભા પામી રહ્યા છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ શ્રીરામજી બિરાજમાન છે, તે વનનું વર્ણન સર્પરાજ શેષજી પણ કરી શકતા નથી. ॥ ૨॥

એક બાર પ્રભુ સુખ આસીના । લછિમન બચન કહે છલહીના ॥
સુર નર મુનિ સચરાચર સાઈં । મૈં પૂછઉઁ નિજ પ્રભુ કી નાઈં ॥ ૩॥

એક વાર પ્રભુ શ્રીરામજી સુખપૂર્વક બેઠા હતા. તે સમયે લક્ષ્મણજીએ છળરહિત (સરળ) વચન કહ્યાં – હે દેવતા, મનુષ્ય, મુનિ અને ચરાચરના સ્વામી! હું પોતાના પ્રભુની જેમ (મારા સ્વામી સમજીને) આપને પૂછું છું. ॥ ૩॥

મોહિ સમુઝાઇ કહહુ સોઇ દેવા । સબ તજિ કરૌં ચરન રજ સેવા ॥
કહહુ ગ્યાન બિરાગ અરુ માયા । કહહુ સો ભગતિ કરહુ જેહિં દાયા ॥ ૪॥

હે દેવ! મને સમજાવીને તે જ કહો, જેનાથી સઘળું છોડીને હું આપની ચરણરજની જ સેવા કરું. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માયાનું વર્ણન કરો અને તે ભક્તિને કહો જેના કારણે આપ દયા કરો છો. ॥ ૪॥

દો૦ – ઈસ્વર જીવ ભેદ પ્રભુ સકલ કહૌ સમુઝાઈ ॥
જાતેં હોઈ ચરન રતિ સોક મોહ ભ્રમ જાઈ ॥ ૧૪॥

હે પ્રભો! ઈશ્વર અને જીવનો ભેદ પણ સર્વે સમજાવીને કહો, જેનાથી આપના ચરણોમાં મારી પ્રીતિ થાય અને શોક, મોહ તથા ભ્રમ નષ્ટ થઈ ટળી જાય. ॥ ૧૪॥

ચૌ૦ – થોરેહિં મહઁ સબ કહઉઁ બુઝાઈ । સુનહુ તાત મતિ મન ચિત લાઈ ॥
મૈં અરુ મોર તોર તૈં માયા । જેહિં બસ કીન્હે જીવ નિકાયા ॥ ૧॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે તાત! હું થોડામાં જ ઘણું સમજાવીને કહી દઉં છું. તમે મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિથી ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. હું અને મારું, તું અને તારું – આ જ માયા છે, જેણે સઘળા જીવોને વશ કરી રાખ્યા છે. ॥ ૧॥

ગો ગોચર જહઁ લગિ મન જાઈ । સો સબ માયા જાનેહુ ભાઈ ॥
તેહિ કર ભેદ સુનહુ તુમ્હ સોઊ । બિદ્યા અપર અબિદ્યા દોઊ ॥ ૨॥

ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને જ્યાં સુધી મન જાય છે, હે ભાઈ! તે સર્વને માયા જાણવી. તેમાંય – એક વિદ્યા અને બીજી અવિદ્યા, આ બન્ને ભેદોને તમે સાંભળો – ॥ ૨॥

એક દુષ્ટ અતિસય દુખરૂપા । જા બસ જીવ પરા ભવકૂપા ॥
એક રચઈ જગ ગુન બસ જાકેં । પ્રભુ પ્રેરિત નહિં નિજ બલ તાકેં ॥ ૩॥

એક (અવિદ્યા) દુષ્ટ (દોષયુક્ત) છે અને અત્યંત દુઃખરૂપ છે, જેને વશ થઈને જીવ સંસારરૂપી કૂવામાં પડ્યો છે અને એક (વિદ્યા) જેના વશમાં ગુણો છે અને જે જગતની રચના કરે છે, તે પ્રભુથી જ પ્રેરિત થાય છે, તેનું પોતાનું બળ કંઈ પણ નથી. ॥ ૩॥

ગ્યાન માન જહઁ એકઉ નાહીં । દેખ બ્રહ્મ સમાન સબ માહીં ॥
કહિઅ તાત સો પરમ બિરાગી । તૃન સમ સિદ્ધિ તીનિ ગુન ત્યાગી ॥ ૪॥

જ્ઞાન તે છે જેમાં માન આદિ એક પણ [દોષ] નથી ને જે સર્વમાં સમાનરૂપે બ્રહ્મને જુએ છે. હે તાત! તેને જ પરમ વૈરાગ્યવાન કહેવો જોઈએ, જે સર્વે સિદ્ધિઓ અને ત્રણેય ગુણોને તણખલાની જેમ ત્યાગી ચૂક્યો હોય. ॥ ૪॥

[જેનામાં માન, દંભ, હિંસા, ક્ષમાનો અભાવ, વાંકાપણું, આચાર્ય સેવાનો અભાવ, અપવિત્રતા, અસ્થિરતા, મન પર નિગ્રહ ન હોવો, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ, અહંકાર, જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિમય જગતમાં સુખબુદ્ધિ, સ્ત્રી, પુત્ર, મકાન આદિમાં મમતા તથા આસક્તિ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ-શોક, ભક્તિનો અભાવ, એકાંતમાં મન ન લાગવું, વિષયી મનુષ્યોની સોબતમાં પ્રેમ – આ અઢાર દોષ ન હોય અને નિત્ય અધ્યાત્મ(આત્મા)માં સ્થિતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થ (તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જાણવા યોગ્ય) પરમાત્માનું નિત્યદર્શન થાય, તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે. જુઓ ગીતા-અધ્યાય-૧૩; શ્લોક ૭ થી ૧૧.]

દો૦ – માયા ઈસ ન આપુ કહુઁ જાન કહિઅ સો જીવ ।
બંધ મોચ્છ પ્રદ સર્બપર માયા પ્રેરક સીવ ॥ ૧૫॥

જે માયાને, ઈશ્વરને અને પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેને જીવ કહેવો જોઈએ. જે [કર્માનુસાર] બંધન અને મોક્ષ આપનાર છે, સર્વથી પર અને માયાનો પ્રેરક છે તે ઈશ્વર છે. ॥ ૧૫॥

ચૌ૦ – ધર્મ તેં બિરતિ જોગ તેં ગ્યાના । ગ્યાન મોચ્છપ્રદ બેદ બખાના ॥
જાતેં બેગિ દ્રવઉઁ મૈં ભાઈ । સો મમ ભગતિ ભગત સુખદાઈ ॥ ૧॥

ધર્મ[ના આચરણ]થી વૈરાગ્ય અને યોગથી જ્ઞાન થાય છે તથા જ્ઞાન મોક્ષ આપનાર છે – એવું વેદોએ વર્ણન કર્યું છે અને હે ભાઈ! જેનાથી હું શીઘ્ર જ પ્રસન્ન થાઉં છું, તે મારી ભક્તિ છે, જે ભક્તોને સુખ આપનારી છે. ॥ ૧॥

સો સુતંત્ર અવલંબ ન આના । તેહિ આધીન ગ્યાન બિગ્યાના ॥
ભગતિ તાત અનુપમ સુખમૂલા । મિલઈ જો સંત હોઈઁ અનુકૂલા ॥ ૨॥

તે ભક્તિ સ્વતંત્ર છે કે જેને [જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વગેરે કોઈ પણ] બીજા કોઈ સાધનનો આધાર (અપેક્ષા) નથી. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તો તેને આધીન છે. હે તાત! ભક્તિ અનુપમ તેમજ સુખનું મૂળ છે અને તે ત્યારે જ મળે છે, જ્યારે સંતો અનુકૂળ (પ્રસન્ન) થાય છે. ॥ ૨॥

ભગતિ કિ સાધન કહઉઁ બખાની । સુગમ પંથ મોહિ પાવહિં પ્રાની ॥
પ્રથમહિં બિપ્ર ચરન અતિ પ્રીતી । નિજ નિજ કર્મ નિરત શ્રુતિ રીતી ॥ ૩॥

હવે, હું ભક્તિનાં સાધનો વિસ્તારથી કહું છું – આ સુગમ-સહેલો માર્ગ છે, જેનાથી જીવ મને સહજ [સરળતાથી] પામી જાય છે. પહેલાં તો બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં અત્યંત પ્રીતિ થાય અને વેદની રીત પ્રમાણે પોતપોતાનાં [વર્ણાશ્રમનાં] કર્મોમાં મંડ્યો રહે. ॥ ૩॥

એહિ કર ફલ પુનિ બિષય બિરાગા । તબ મમ ધર્મ ઉપજ અનુરાગા ॥
શ્રવનાદિક નવ ભક્તિ દૃઢાહીં । મમ લીલા રતિ અતિ મન માહીં ॥ ૪॥

આનું ફળ, પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય થશે. ત્યારે (વૈરાગ્ય થવાથી) મારા ધર્મ(ભાગવત ધર્મ)માં પ્રેમ ઊપજશે. પછી શ્રવણ આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિઓ દૃઢ થશે અને મનમાં મારી લીલાઓ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ થશે. ॥ ૪॥

સંત ચરન પંકજ અતિ પ્રેમા । મન ક્રમ બચન ભજન દૃઢ઼ નેમા ॥
ગુરુ પિતુ માતુ બંધુ પતિ દેવા । સબ મોહિ કહઁ જાનૈ દૃઢ઼ સેવા ॥ ૫॥

જેનો સંતોનાં ચરણકમળમાં અત્યંત પ્રેમ હોય; મન, વચન અને કર્મથી ભજનનો દૃઢ નિયમ હોય અને જે મને જ ગુરુ, પિતા, માતા, ભાઈ, પતિ અને દેવતા સર્વ કંઈ જાણે અને સેવામાં દૃઢ થાય; ॥ ૫॥

મમ ગુન ગાવત પુલક સરીરા । ગદગદ ગિરા નયન બહ નીરા ॥
કામ આદિ મદ દંભ ન જાકેં । તાત નિરંતર બસ મૈં તાકેં ॥ ૬॥

મારા ગુણોનું ગાન કરતાં જેનું શરીર પુલકિત થઈ જાય, વાણી ગદ્‌ગદ થઈ જાય અને નેત્રોમાંથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વહેવા લાગે અને કામ, મદ અને દંભ વગેરે જેનામાં ન હોય, હે ભાઈ! હું સદા તેના વશમાં રહું છું. ॥ ૬॥

દો૦ – બચન કર્મ મન મોરિ ગતિ ભજનુ કરહિં નિઃકામ ।
તિન્હ કે હૃદય કમલ મહુઁ કરઉઁ સદા બિશ્રામ ॥ ૧૬॥

જેમને કર્મ, વચન અને મનથી મારી જ ગતિ છે અને જેઓ નિષ્કામભાવથી મારું ભજન કરે છે, તેમના હૃદયકમળમાં હું સદા વિશ્રામ કરતો રહું છું. ॥ ૧૬॥

ચૌ૦ – ભગતિ જોગ સુનિ અતિ સુખ પાવા । લછિમન પ્રભુ ચરનન્હિ સિરુ નાવા ॥
એહિ બિધિ ગએ કછુક દિન બીતી । કહત બિરાગ ગ્યાન ગુન નીતી ॥ ૧॥

આ ભક્તિયોગને સાંભળીને લક્ષ્મણજી અત્યંત સુખ પામ્યા અને તેમણે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ગુણ અને નીતિ સમજાવતાં (વર્ણન કરતાં) કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. ॥ ૧॥

સૂપનખા રાવન કૈ બહિની । દુષ્ટ હૃદય દારુન જસ અહિની ॥
પંચબટી સો ગઈ એક બારા । દેખિ બિકલ ભઈ જુગલ કુમારા ॥ ૨॥

શૂર્પણખા નામની રાવણની એક બહેન હતી, જે નાગણની સમાન ભયાનક અને દુષ્ટ હૃદયની હતી. તે એકવાર પંચવટીમાં ગઈ અને બન્ને રાજકુમારોને જોઈને કામપીડિત થઈ ગઈ. ॥ ૨॥

ભ્રાતા પિતા પુત્ર ઉરગારી । પુરુષ મનોહર નિરખત નારી ॥
હોઈ બિકલ સક મનહિ ન રોકી । જિમિ રબિમનિ દ્રવ રબિહિ બિલોકી ॥ ૩॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડજી! [શૂર્પણખા - જેવી રાક્ષસી ધર્મજ્ઞાનશૂન્ય - કામાંધ] સ્ત્રી મનોહર પુરુષને જોઈને, ભલે તે ભાઈ, પિતા, પુત્ર જ હોય, વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને મનને રોકી શકતી નથી, જેમ સૂર્યકાન્તમણિ સૂર્યને જોઈને દ્રવિત થઈ જાય છે (જ્વાળાથી પીગળી જાય છે). ॥ ૩॥

રુચિર રૂપ ધરિ પ્રભુ પહિં જાઈ । બોલી બચન બહુત મુસુકાઈ ॥
તુમ્હ સમ પુરુષ ન મો સમ નારી । યહ સઁજોગ બિધિ રચા બિચારી ॥ ૪॥

તે સુન્દર રૂપ ધરીને પ્રભુની પાસે જઈને ઘણું મલકાઈને વચન બોલી – ન તો તમારા સમાન કોઈ પુરુષ છે, ન મારા સમાન સ્ત્રી! વિધાતાએ આ સંયોગ બહુ વિચારીને રચ્યો છે. ॥ ૪॥

મમ અનુરૂપ પુરુષ જગ માહીં । દેખેઉઁ ખોજિ લોક તિહુ નાહીં ॥
તાતેં અબ લગિ રહિઉઁ કુમારી । મનુ માના કછુ તુમ્હહિ નિહારી ॥ ૫॥

મારા યોગ્ય પુરુષ સમસ્ત જગતમાં નથી. એ મેં ત્રણેય લોકમાં શોધી જોયું છે. માટે જ હું અત્યાર સુધી કુમારી રહી. હવે તમને જોઈને કંઈક મારું મન માન્યું છે. ॥ ૫॥

સીતહિ ચિતઈ કહી પ્રભુ બાતા । અહઈ કુઆર મોર લઘુ ભ્રાતા ॥
ગઈ લછિમન રિપુ ભગિની જાની । પ્રભુ બિલોકિ બોલે મૃદુ બાની ॥ ૬॥

સીતાજીની તરફ જોઈને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ આ વાત કહી કે મારો નાનો ભાઈ કુંવારો છે. ત્યારે તે લક્ષ્મણજીની પાસે ગઈ. લક્ષ્મણજી તેને શત્રુની બહેન સમજીને અને પ્રભુની સામે જોઈને કોમળ વાણીથી બોલ્યા – ॥ ૬॥

સુંદરિ સુનુ મૈં ઉન્હ કર દાસા। પરાધીન નહિં તોર સુપાસા ॥
પ્રભુ સમર્થ કોસલપુર રાજા। જો કછુ કરહિં ઉનહિ સબ છાજા ॥ ૭॥

હે સુન્દરી! સાંભળ, હું તો એમનો દાસ છું. હું પરાધીન છું, તેથી તને સુખ નહીં મળે. પ્રભુ સમર્થ છે, કૌશલપુરના રાજા છે, તેઓ જે કંઈ કરે તે તેમને જ શોભે છે. ॥ ૭॥

સેવક સુખ ચહ માન ભિખારી। બ્યસની ધન સુભ ગતિ બિભિચારી ॥
લોભી જસુ ચહ ચાર ગુમાની। નભ દુહિ દૂધ ચહત એ પ્રાની ॥ ૮॥

સેવક સુખ ઇચ્છે, ભિખારી સન્માન ઇચ્છે, વ્યસની (જેને જુગાર, દારૂ વગેરેનું વ્યસન હોય) ધન ઇચ્છે, અને વ્યભિચારી શુભ ગતિ ઇચ્છે, લોભી યશ ઇચ્છે અને ચાર એટલે કે દૂત સ્વાભિમાની થવા ઇચ્છે - તો આ સર્વે કાર્યો એવાં અસંભવ છે કે જેમ કોઈ આકાશને દોહીને દૂધ લેવા માગે છે (અર્થાત્ અસંભવ વાતને સંભવ કરવા માગતા હોય). ॥ ૮॥

પુનિ ફિરિ રામ નિકટ સો આઈ। પ્રભુ લછિમન પહિં બહુરિ પઠાઈ ॥
લછિમન કહા તોહિ સો બરઈ। જો તૃન તોરિ લાજ પરિહરઈ ॥ ૯॥

તે વળીને પાછી શ્રીરામજીની પાસે આવી. પ્રભુએ ફરીથી તેને લક્ષ્મણજીની પાસે મોકલી આપી. લક્ષ્મણજીએ કહ્યું – તારી સાથે તે જ વિવાહ કરશે જે લાજ-શરમને ઘાસના તણખલાની જેમ તોડીને (અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા કરીને) ત્યાગી દેશે (અર્થાત્ જે બહુ નિર્લજ્જ હશે). ॥ ૯॥

તબ ખિસિઆનિ રામ પહિં ગઈ। રૂપ ભયંકર પ્રગટત ભઈ ॥
સીતહિ સભય દેખિ રઘુરાઈ। કહા અનુજ સન સયન બુઝાઈ ॥ ૧૦॥

ત્યારે તે શરમને કારણે ખસિયાણી પડી ને તે શ્રીરામજીની પાસે ગઈ અને તેણે પોતાનું ભયંકર રૂપ પ્રગટ કર્યું. સીતાજીને ભયભીત જોઈને શ્રીરઘુનાથજીએ લક્ષ્મણજીને ઈશારો કરી સમજાવ્યું. ॥ ૧૦॥

દો૦ – લછિમન અતિ લાઘવઁ સો નાક કાન બિનુ કીન્હિ।
તાકે કર રાવન કહઁ મનૌ ચુનૌતી દીન્હિ ॥ ૧૭॥

લક્ષ્મણજીએ બહુ જ સ્ફૂર્તિથી તેને નાક-કાન વગરની કરી નાખી, જાણે તેના હાથે રાવણને પડકાર્યો હોય! ॥ ૧૭॥

ચૌ૦ – નાક કાન બિનુ ભઇ બિકરારા। જનુ સ્રવ સૈલ ગેરુ કૈ ધારા ॥
ખર દૂષન પહિં ગઇ બિલપાતા। ધિગ ધિગ તવ પૌરુષ બલ ભ્રાતા ॥ ૧॥

નાક-કાન વગરની તે વિકરાળ થઈ ગઈ [તેના શરીરમાંથી લોહી એ પ્રકારે વહેવા લાગ્યું] જાણે [કાળા] પર્વતમાંથી ગેરુની ધારા વહી રહી હોય. તે વિલાપ કરતાં કરતાં ખર-દૂષણની પાસે ગઈ, [અને બોલી –] હે ભાઈ! તમારા પૌરુષ(વીરતા)ને ધિક્કાર છે, તમારા બળને ધિક્કાર છે. ॥ ૧॥

તેહિં પૂછા સબ કહેસિ બુઝાઈ। જાતુધાન સુનિ સેન બનાઈ॥
ધાએ નિસિચર નિકર બરૂથા। જનુ સપચ્છ કજ્જલ ગિરિ જૂથા॥ ૨॥

તેમણે પૂછ્યું, ત્યારે શૂર્પણખાએ બધું સમજાવીને કહ્યું. રાક્ષસે સર્વે સાંભળીને સેના તૈયાર કરી. રાક્ષસસમૂહનાં ટોળેટોળાં દોડ્યાં જાણે પાંખોવાળા કાજળના (કાળા) પર્વતોનાં ટોળાં હોય! ॥ ૨॥

નાના બાહન નાનાકારા। નાનાયુધ ધર ઘોર અપારા॥
સૂપનખા આગેં કરિ લીની। અસુભ રૂપ શ્રુતિ નાસા હીની॥ ૩॥

તેઓ અનેક જાતનાં વાહનો પર ચઢેલા તથા અનેક આકાર(ચહેરા)ના છે. તેઓ અપાર છે અને અનેક પ્રકારનાં અસંખ્ય ભયાનક હથિયાર ધારણ કરેલાં છે. તેમણે નાક-કાન કપાયેલી અમંગળરૂપિણી શૂર્પણખાને આગળ કરી દીધી. ॥ ૩॥

અસગુન અમિત હોહિં ભયકારી। ગનહિં ન મૃત્યુ બિબસ સબ ઝારી॥
ગર્જહિં તર્જહિં ગગન ઉડાહીં। દેખિ કટકુ ભટ અતિ હરષાહીં॥ ૪॥

અગણિત ભયંકર અપશુકન થઈ રહ્યાં છે. પરંતુ મૃત્યુના વશ હોવાના કારણે તે સર્વેસર્વ તેમને કંઈ ગણકારતા નથી. ગર્જે છે, પડકારે છે અને આકાશમાં ઊડે છે. સેના જોઈને યોદ્ધાઓ બહુ જ હરખાય છે. ॥ ૪॥

કોઉ કહ જિઅત ધરહુ દ્વૌ ભાઈ। ધરિ મારહુ તિય લેહુ છડ઼ાઈ॥
ધૂરિ પૂરિ નભ મંડલ રહા। રામ બોલાઇ અનુજ સન કહા॥ ૫॥

કોઈ કહે છે – બન્ને ભાઈઓને જીવતા જ પકડી લો, પકડીને મારી નાખો અને સ્ત્રીને છીનવી લો. આકાશમંડળ ધૂળથી ભરાઈ ગયું. ત્યારે શ્રીરામજીએ લક્ષ્મણજીને બોલાવીને તેમને કહ્યું – ॥ ૫॥

લૈ જાનકિહિ જાહુ ગિરિ કંદર। આવા નિસિચર કટકુ ભયંકર॥
રહેહુ સજગ સુનિ પ્રભુ કૈ બાની। ચલે સહિત શ્રી સર ધનુ પાની॥ ૬॥

રાક્ષસોની ભયંકર સેના આવી ગઈ છે. જાનકીજીને લઈને તમે પર્વતની ગુફામાં ચાલ્યા જાઓ. સાવધાન રહેજો. પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણજી હાથમાં ધનુષ-બાણ લઈને શ્રીસીતાજી સહિત ચાલ્યા. ॥ ૬॥

દેખિ રામ રિપુદલ ચલિ આવા। બિહસિ કઠિન કોદંડ ચઢ઼ાવા॥ ૭॥

શત્રુઓની સેના [સમીપ] ચાલી આવી છે, આ જોઈને, શ્રીરામે હસીને કઠણ ધનુષને ચઢાવ્યું. ॥ ૭॥

છં૦ – કોદંડ કઠિન ચઢ઼ાઇ સિર જટ જૂટ બાँધત સોહ ક્યોં।
મરકત સયલ પર લરત દામિનિ કોટિ સોં જુગ ભુજગ જ્યોં॥
કટિ કસિ નિષંગ બિસાલ ભુજ ગહિ ચાપ બિસિખ સુધારિ કૈ।
ચિતવત મનહુઁ મૃગરાજ પ્રભુ ગજરાજ ઘટા નિહારિ કૈ॥

કઠણ ધનુષ ચઢાવીને, સિર પર જટાનો જૂટ બાંધતાં પ્રભુ એવા શોભિત થઈ રહ્યા છે કે જેમ મરકતમણિ(પન્ના)ના પર્વત પર કરોડો વીજળીઓથી બે સાપ લડી રહ્યા હોય. કમર પર ભાથો

કસીને વિશાળ ભુજાઓમાં ધનુષ લઈને અને બાણ સજ્જ કરીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી રાક્ષસોની સામે એવી રીતે જોઈ રહ્યા છે કે જાણે મદોન્મત હાથીઓના ટોળાંને [આવતા] જોઈને સિંહ [તેમની સામે] તાકી રહ્યો હોય. ॥ ૮॥

સો૦ – આઈ ગએ બગમેલ ધરહુ ધરહુ ધાવત સુભટ ।
જથા બિલોકિ અકેલ બાલ રબિહિ ઘેરત દનુજ ॥ ૧૮॥

ઘણી ઝડપથી દોડતાં દોડતાં તે લોકો 'દોડો-દોડો પકડો-પકડો' પોકારતાં દોડી આવ્યા [અને તેમણે શ્રીરામજીને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા], જેમ બાળસૂર્યને (ઉદયકાળના સૂર્યને) એકલો જોઈને મન્દેહ નામના દૈત્યો ઘેરી લે છે. ॥ ૧૮॥

ચૌ૦ – પ્રભુ બિલોકિ સર સકહિં ન ડારી । થકિત ભઈ રજનીચર ધારી ॥
સચિવ બોલિ બોલે ખર દૂષન । યહ કોઉ નૃપબાલક નર ભૂષન ॥ ૧॥

[સૌન્દર્ય-માધુર્યનિધિ] પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીને જોઈને રાક્ષસોની સેના સ્તબ્ધ રહી ગઈ. પગ ઊપડતાં જ નથી. તેઓ એમની ઉપર બાણ છોડી શક્યા નહિ. મન્ત્રીને બોલાવીને ખર-દૂષણે કહ્યું – આ રાજકુમાર મનુષ્યોમાં કોઈ ભૂષણ છે. ॥ ૧॥

નાગ અસુર સુર નર મુનિ જેતે । દેખે જિતે હતે હમ કેતે ॥
હમ ભરિ જન્મ સુનહુ સબ ભાઈ । દેખી નહિં અસિ સુંદરતાઈ ॥ ૨॥

જેટલા પણ નાગ, અસુર, દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિઓ છે, તેમનામાંથી અમે ન જાણે કેટલાય જોયા, જીત્યા અને મારી નાખ્યા છે. પરન્તુ હે સર્વે ભાઈઓ! સાંભળો, અમે અમારા આખા આયખામાં આવી સુન્દરતા ક્યાંય જોઈ નથી. ॥ ૨॥

જદ્યપિ ભગિની કીન્હિ કુરૂપા । બધ લાયક નહિં પુરુષ અનૂપા ॥
દેહુ તુરત નિજ નારિ દુરાઈ । જીઅત ભવન જાહુ દ્વૌ ભાઈ ॥ ૩॥

જોકે એમણે અમારી બહેનને કુરૂપ કરી નાખી તો પણ આ અનુપમ પુરુષ વધ કરવા યોગ્ય નથી. 'છુપાવી રાખેલી પોતાની સ્ત્રીને તરત જ આપી દો અને બન્ને ભાઈઓ જીવતા જ ઘરે પાછા વળો;' ॥ ૩॥

મોર કહા તુમ્હ તાહિ સુનાવહુ । તાસુ બચન સુનિ આતુર આવહુ ॥
દૂતન્હ કહા રામ સન જાઈ । સુનત રામ બોલે મુસુકાઈ ॥ ૪॥

મારુ આ કથન તમે લોકો તેને સંભળાવો અને તેનું વચન (પ્રત્યુત્તર) સાંભળીને શીઘ્ર આવો. દૂતોએ જઈને આ સંદેશો શ્રીરામચન્દ્રજીને કહ્યો. તેને સાંભળતાં જ શ્રીરામચન્દ્રજી મલકાઈને બોલ્યા – ॥ ૪॥

હમ છત્રી મૃગયા બન કરહીં । તુમ્હ સે ખલ મૃગ ખોજત ફિરહીં ॥
રિપુ બલવંત દેખિ નહિં ડરહીં । એક બાર કાલહુ સન લરહીં ॥ ૫॥

અમે ક્ષત્રિય છીએ. વનમાં શિકાર કરીએ છીએ અને તમારા જેવા દુષ્ટ પશુઓને તો શોધતાં જ ફરીએ છીએ. અમે બળવાન શત્રુને દેખીને ડરતા નથી. [લડવાને માટે આવે તો] એક વાર તો અમે કાળ સાથે પણ લડી શકીએ છીએ. ॥ ૫॥

જદ્યપિ મનુજ દનુજ કુલ ઘાલક । મુનિ પાલક ખલ સાલક બાલક ॥
જૌં ન હોઈ બલ ઘર ફિરિ જાહૂ । સમર બિમુખ મૈં હતઉઁ ન કાહૂ ॥ ૬॥

જોકે અમે મનુષ્ય છીએ, છતાંય દૈત્યકુળનો નાશ કરનાર અને મુનિઓની રક્ષા કરનારા છીએ. અમે બાળક છીએ, પરન્તુ દુષ્ટોને દંડ દેનારા છીએ. જો બળ ન હોય તો ઘરે પાછા જાઓ. વળી, સંગ્રામમાં પીઠ દેખાડનાર કોઈને પણ હું મારતો નથી. ॥ ૬॥

રન ચઢ़િ કરિઅ કપટ ચતુરાઈ । રિપુ પર કૃપા પરમ કદરાઈ ॥
દૂતન્હ જાઈ તુરત સબ કહેઊ । સુનિ ખર દૂષન ઉર અતિ દહેઊ ॥ ૭॥

રણમાં ચઢી આવીને છળ-કપટ કરવું અને શત્રુ પર કૃપા કરવી (દયા દાખવવી) તે તો ઘણી જ મોટી કાયરતા છે. દૂતોએ પાછા ફરીને તરત જ સઘળી વાતો કહી; જે સાંભળીને ખર-દૂષણનું હૃદય અત્યંત બળવા લાગ્યું. ॥ ૭॥

છં૦ – ઉર દહેઉ કહેઉ કિ ધરહુ ધાએ બિકટ ભટ રજનીચરા ।
સર ચાપ તોમર સક્તિ સૂલ કૃપાન પરિઘ પરસુ ધરા ॥
પ્રભુ કીન્હિ ધનુષ ટકોર પ્રથમ કઠોર ઘોર ભયાવહા ।
ભએ બધિર બ્યાકુલ જાતુધાન ન ગ્યાન તેહિ અવસર રહા ॥

[ખર-દૂષણનું] હૃદય બળી ઊઠ્યું એટલે તેમણે કહ્યું – પકડી લો (કેદ કરી લો). [આ સાંભળીને] ભયંકર રાક્ષસ યોદ્ધાઓ બાણ, ધનુષ, તોમર, શક્તિ (સાંગ), શૂલ (બરછી) કટાર, પરિઘ અને ફરશુ ધારણ કરીને દોડી પડ્યા. પ્રભુ શ્રીરામે પહેલા ધનુષનો ઘણો જ કઠોર, ઘોર અને ભયાનક ટંકાર કર્યો, જે સાંભળતાંવેત રાક્ષસો બહેરા અને વ્યાકુળ થઈ ગયા. તે વખતે તેમને કંઈ પણ ભાન ન રહ્યું. ॥ ૮॥

દો૦ – સાવધાન હોઈ ધાએ જાનિ સબલ આરાતિ ।
લાગે બરષન રામ પર અસ્ત્ર સસ્ત્ર બહુભાઁતિ ॥ ૧૯ (ક) ॥

પછી તેઓ શત્રુને બળવાન જાણીને સાવધાન થઈને દોડ્યા અને શ્રીરામચન્દ્રજી ઉપર બહુ પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વરસાવવા લાગ્યા. ॥ ૧૯ (ક)॥

તિન્હ કે આયુધ તિલ સમ કરિ કાટે રઘુબીર ।
તાનિ સરાસન શ્રવન લગિ પુનિ છાઁડ़े નિજ તીર ॥ ૧૯ (ખ) ॥

શ્રીરઘુવીરજીએ તેમનાં હથિયારોના તલના જેવા (ટુકડે-ટુકડા) કરીને કાપી નાખ્યાં. પછી ધનુષને કાન સુધી ખેંચીને પોતાનાં બાણ છોડ્યાં. ॥ ૧૯ (ખ)॥

છં૦ – તબ ચલે બાન કરાલ । ફુંકરત જનુ બહુ બ્યાલ ॥
કોપેઉ સમર શ્રીરામ । ચલે બિસિખ નિસિત નિકામ ॥ ૧ ॥

ત્યારે ભયંકર બાણ એવાં ચાલ્યાં જાણે ફૂંફાડા મારતાં ઘણા જ સર્પો જઈ રહ્યા હોય. શ્રીરામચન્દ્રજી સંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન થયા અને અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણ છૂટ્યાં. ॥ ૧॥

અવલોકિ ખરતર તીર । મુરિ ચલે નિસિચર બીર ॥
ભએ ક્રુદ્ધ તીનિઉ ભાઈ । જો ભાગિ રન તે જાઈ ॥ ૨॥

અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણોને જોઈને રાક્ષસ-વીર પીઠ બતાવીને ભાગવા માંડ્યા. ત્યારે ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરા ત્રણે ભાઈઓ ક્રોધિત થઈને બોલ્યા – જે રણમાંથી ભાગીને જશે – ॥ ૨॥

તેહિ બધબ હમ નિજ પાનિ । ફિરે મરન મન મહુઁ ઠાનિ ॥
આયુધ અનેક પ્રકાર । સનમુખ તે કરહિં પ્રહાર ॥ ૩॥

તેનો અમે અમારા હાથે વધ કરીશું. ત્યારે મરવાનું ચોક્કસ છે એમ મનમાં માનીને રાક્ષસો પાછા આવ્યા અને સામા થઈને તેઓ અનેક પ્રકારનાં હથિયારોથી શ્રીરામજી પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

રિપુ પરમ કોપે જાનિ । પ્રભુ ધનુષ સર સંધાનિ ॥
છાંડ઼ે બિપુલ નારાચ । લગે કટન બિકટ પિસાચ ॥ ૪॥

શત્રુઓને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા જાણીને પ્રભુએ ધનુષ પર બાણ ચઢાવીને ઘણાં જ બાણ છોડ્યાં, જેનાથી ભયંકર રાક્ષસો કપાવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

ઉર સીસ ભુજ કર ચરન । જહઁ તહઁ લગે મહિ પરન ॥
ચિક્કરત લાગત બાન । ધર પરત કુધર સમાન ॥ ૫॥

તેમની છાતી, સિર, ભુજા, હાથ અને પગ ચારેકોર પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. બાણ લાગતાં જ તેઓ હાથીની જેમ ચીત્કારે છે. તેમનાં પર્વત સમાન ધડ કપાઈ-કપાઈને પડી રહ્યાં છે. ॥ ૫॥

ભટ કટત તન સત ખંડ । પુનિ ઉઠત કરિ પાષંડ ॥
નભ ઉડ઼ત બહુ ભુજ મુંડ । બિનુ મૌલિ ધાવત રુંડ ॥ ૬॥

યોદ્ધાઓનાં શરીર કપાઈને સેંકડો ટુકડા થઈ જાય છે. તેઓ ફરીથી માયા કરીને ઊઠીને ઊભા થાય છે. આકાશમાં ઘણી જ ભુજાઓ અને મસ્તકો ઊડી રહ્યાં છે તથા મસ્તક વગરનાં ધડ દોડી રહ્યાં છે. ॥ ૬॥

ખગ કંક કાક સૃગાલ । કટકટહિં કઠિન કરાલ ॥ ૭॥

સમડીઓ [કે ક્રૌંચ], કાગડા વગેરે પક્ષીઓ તથા શિયાળ કઠોર, ભયંકર કટ-કટ (કર્કશ) શબ્દો કરી રહ્યાં છે. ॥ ૭॥

છં૦ – કટકટહિં જંબુક ભૂત પ્રેત પિસાચ ખર્પર સંચહીં ।
બેતાલ બીર કપાલ તાલ બજાઇ જોગિનિ નંચહીં ॥
રઘુબીર બાન પ્રચંડ ખંડહિં ભટન્હ કે ઉર ભુજ સિરા ।
જહઁ તહઁ પરહિં ઉઠિ લરહિં ધર ધરુ ધરુ કરહિં ભયકર ગિરા ॥ ૧॥

શિયાળવા દાંત કટકટાવે છે. ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ ખોપરીઓ વીણી રહ્યાં છે [અથવા ખપ્પર ભરી રહ્યાં છે]. વીર-વેતાળ ખોપરીઓ પર તાલ દઈ રહ્યા છે અને યોગિનીઓ નાચી રહી છે. શ્રીરઘુવીરનાં પ્રચંડ બાણ યોદ્ધાઓનાં વક્ષઃસ્થળ, ભુજા અને મસ્તકોના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખે છે. તેમનાં ધડ યત્ર-તત્ર ઢળી પડે છે. પાછાં ઊઠે છે અને લડે છે અને 'પકડો-પકડો'નાં ભયંકર નાદ કરે છે. ॥ ૧॥

અંતાવરીં ગહિ ઉડ઼ત ગીધ પિસાચ કર ગહિ ધાવહીં ।
સંગ્રામ પુર બાસી મનહુઁ બહુ બાલ ગુડ઼ી ઉડાવહીં ॥
મારે પછારે ઉર બિદારે બિપુલ ભટ કહઁરત પરે ।
અવલોકિ નિજ દલ બિકલ ભટ તિસિરાદિ ખર દૂષન ફિરે ॥ ૨॥

આંતરડાના એક છેડાને પકડીને ગીધો ઊડે છે અને એમનો જ બીજો છેડો હાથથી પકડીને પિશાચો દોડે છે. એમ માલૂમ પડે છે કે જાણે સંગ્રામરૂપી નગરના નિવાસી ઘણાં જ બાળકો પતંગ ઉડાવી રહ્યાં હોય. અનેક યોદ્ધાઓ મરાયા અને પછડાયા. ઘણા જ, જેમનાં હૃદય ચીરાઈ ગયાં છે, પડ્યા પડ્યા કણસી રહ્યા છે. પોતાની સેનાને વ્યાકુળ જોઈને ત્રિશિરા અને ખર-દૂષણ વગેરે યોદ્ધાઓ શ્રીરામજીની તરફ વળ્યા. ॥ ૨॥

સર સક્તિ તોમર પરસુ સૂલ કૃપાન એકહિ બારહીં ।
કરિ કોપ શ્રીરઘુબીર પર અગનિત નિસાચર ડારહીં ॥
પ્રભુ નિમિષ મહુઁ રિપુ સર નિવારિ પચારિ ડારે સાયકા ।
દસ દસ બિસિખ ઉર માઝ મારે સકલ નિસિચર નાયકા ॥ ૩॥

અગણિત રાક્ષસો ક્રોધ કરીને બાણ, શક્તિ, તોમર, ફરસા, ત્રિશૂલ અને કટાર એક જ વખતે શ્રીરઘુવીર પર છોડવા લાગ્યા. પ્રભુએ પળવારમાં જ શત્રુઓનાં બાણોને કાપીને લલકારીને તેમની ઉપર પોતાનાં બાણ છોડ્યાં. સર્વ રાક્ષસ-સેનાપતિઓના હૃદયમાં દસ-દસ બાણ માર્યાં. ॥ ૩॥

મહિ પરત ઉઠિ ભટ ભિરત મરત ન કરત માયા અતિ ઘની ।
સુર ડરત ચૌદહ સહસ પ્રેત બિલોકિ એક અવધ ધની ॥
સુર મુનિ સભય પ્રભુ દેખિ માયાનાથ અતિ કૌતુક કર્‌યો ।
દેખહિં પરસપર રામ કરિ સંગ્રામ રિપુ દલ લરિ મર્‌યો ॥ ૪॥

યોદ્ધા પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે, ફરીથી ઊઠીને ટકરાય છે. મરતા નથી, અનેક પ્રકારની ઘણી માયા રચે છે. દેવતાઓ આ જોઈને ડરે છે કે પ્રેત (રાક્ષસ) ચૌદ હજાર છે અને અયોધ્યાનાથ શ્રીરામજી એકલા છે. દેવતાઓ અને મુનિઓને ભયભીત જોઈને માયાના સ્વામી પ્રભુએ એક મોટું કૌતુક કર્યું, જેનાથી શત્રુઓની સેના એકબીજાને રામરૂપે જોવા લાગી અને પરસ્પર યુદ્ધ કરીને લડી મરી. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ રામ કહિ તનુ તજહિં પાવહિં પદ નિર્બાન ।
કરિ ઉપાય રિપુ મારે છન મહુઁ કૃપાનિધાન ॥ ૨૦ (ક) ॥

બધા જ ['આ રામ છે, એને મારો' આ પ્રકારે] રામરામ કહીને શરીર છોડે છે અને નિર્વાણ પદ પામે છે. કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ આ ઉપાય કરીને ક્ષણવારમાં જ શત્રુઓને મારી નાખ્યા. ॥ ૨૦ (ક)॥

હરષિત બરષહિં સુમન સુર બાજહિં ગગન નિસાન।
અસ્તુતિ કરિ કરિ સબ ચલે સોભિત બિબિધ બિમાન ॥ ૨૦ (ખ) ॥

દેવતાઓ આનંદિત થઈને ફૂલો વરસાવે છે. આકાશમાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે. પછી તે બધા સ્તુતિ કરી-કરીને અનેક વિમાનોમાં શોભાયમાન થઈ ચાલ્યા ગયા. ॥ ૨૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – જબ રઘુનાથ સમર રિપુ જીતે। સુર નર મુનિ સબ કે ભય બીતે ॥
તબ લછિમન સીતહિ લૈ આએ। પ્રભુ પદ પરત હરષિ ઉર લાએ ॥ ૧॥

જ્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતી લીધા તથા દેવતા, મનુષ્યો અને મુનિઓ આદિ સર્વેનો ભય દૂર થઈ ગયો, ત્યારે લક્ષ્મણજી સીતાજીને લઈ આવ્યા. ચરણોમાં પડતાં તેમને પ્રભુએ પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉઠાવીને હૃદયે ચાંપી દીધા. ॥ ૧॥

સીતા ચિતવ સ્યામ મૃદુ ગાતા। પરમ પ્રેમ લોચન ન અઘાતા ॥
પંચબટીં બસિ શ્રીરઘુનાયક। કરત ચરિત સુર મુનિ સુખદાયક ॥ ૨॥

સીતાજી શ્રીરામજીના શ્યામ અને કોમળ શરીરને પરમ પ્રેમથી નીરખી રહ્યાં છે, નેત્ર તૃપ્ત થતાં નથી. આ રીતે પંચવટીમાં વસીને શ્રીરઘુનાથજી દેવતાઓ અને મુનિઓને સુખ આપનારાં ચરિત્રો કરવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

ધુઆઁ દેખિ ખરદૂષન કેરા। જાઈ સુપનખાઁ રાવન પ્રેરા ॥
બોલી બચન ક્રોધ કરિ ભારી। દેસ કોસ કૈ સુરતિ બિસારી ॥ ૩॥

ખર-દૂષણનો વિધ્વંસ જોઈને શૂર્પણખાએ જઈને રાવણને ભડકાવ્યો. તે બહુ જ ક્રોધ કરીને વચન બોલી – તે દેશ અને ખજાનાની સૂધ વિસારી જ દીધી છે. ॥ ૩॥

કરસિ પાન સોવસિ દિનુ રાતી। સુધિ નહિં તવ સિર પર આરાતી ॥
રાજ નીતિ બિનુ ધન બિનુ ધર્મા। હરિહિ સમર્પે બિનુ સતકર્મા ॥ ૪॥
બિદ્યા બિનુ બિબેક ઉપજાએઁ। શ્રમ ફલ પઢ઼ેં કિએઁ અરુ પાએઁ ॥
સંગ તેં જતી કુમંત્ર તે રાજા। માન તે ગ્યાન પાન તેં લાજા ॥ ૫॥

મદિરા પીધે રાખે છે અને રાત-દિવસ પડ્યોપાથર્યો રહે છે. તને ખબર નથી કે શત્રુ તારા માથે ઊભો છે? નીતિ વિના રાજ્ય અને ધર્મ વિના ધન પ્રાપ્ત કરવાથી, ભગવાનને સમર્પણ કર્યા વિના ઉત્તમ કર્મ કરવાથી અને વિવેક ઉત્પન્ન કર્યા વિના વિદ્યા ભણવાના પરિણામે શ્રમ જ હાથમાં આવે છે. વિષયોના સંગથી સંન્યાસી, ખોટી સલાહથી રાજા, માનથી જ્ઞાન અને મદિરાપાનથી લાજ – ॥ ૪-૫॥

પ્રીતિ પ્રનય બિનુ મદ તે ગુની। નાસહિં બેગિ નીતિ અસ સુની ॥ ૬॥

નમ્રતા વિના (નમ્રતા ન હોવાથી) પ્રીતિ તેમ જ મદ(અહંકાર)થી ગુણવાન શીઘ્ર જ નાશ પામી જાય છે, આ પ્રકારની નીતિ મેં સાંભળી છે. [અહીં શ્રીતુલસીદાસજીની ભગવત્પરાયણતા છે કે રાક્ષસી દ્વારા પણ સત્કર્મને ભગવદ્અર્પણ કરવાનો ઉપદેશ અપાવી રહ્યા છે] ॥ ૬॥

સૌ૦ – રિપુ રુજ પાવક પાપ પ્રભુ અહિ ગનિઅ ન છોટ કરિ।
અસ કહિ બિબિધ બિલાપ કરિ લાગી રોદન કરન ॥ ૨૧ (ક) ॥

શત્રુ, રોગ, અગ્નિ, પાપ, સ્વામી અને સાપને નાનો ન ગણવો જોઈએ. એમ કહીને શૂર્પણખા અનેક પ્રકારે વિલાપ કરી રોવા લાગી. ॥ ૨૧ (ક)॥

દો૦ – સભા માઝ પરિ બ્યાકુલ બહુ પ્રકાર કહ રોઈ।
તોહિ જિઅત દસકંધર મોરિ કિ અસિ ગતિ હોઈ ॥ ૨૧ (ખ) ॥

[રાવણની] સભાની વચ્ચે તે વ્યાકુળ થઈને પડી-પડી અનેક પ્રકારે રડી-રડીને કહી રહી છે કે – અરે દશગ્રીવ! તારી હયાતીમાં જ શું મારી આવી દશા થવી જોઈએ? ॥ ૨૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનત સભાસદ ઉઠે અકુલાઈ। સમુઝાઈ ગહિ બાઁહ ઉઠાઈ ॥
કહ લંકેસ કહસિ નિજ બાતા। કેઇઁ તવ નાસા કાન નિપાતા ॥ ૧॥

શૂર્પણખાનાં આવાં વચનો સાંભળતાં જ સભાસદો અકળાઈ ઊઠ્યા. તેમણે શૂર્પણખાનો હાથ પકડી તેને ઊભી કરી અને સમજાવી. લંકાપતિ રાવણે કહ્યું – તું પોતાની વાત તો કહે, કોણે તારાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં? ॥ ૧॥

અવધ નૃપતિ દસરથ કે જાએ। પુરુષ સિંઘ બન ખેલન આએ ॥
સમુઝિ પરી મોહિ ઉન્હ કૈ કરની। રહિત નિસાચર કરિહહિં ધરની ॥ ૨॥

[તે બોલી –] અયોધ્યાના રાજા દશરથના પુત્ર, જે પુરુષોમાં સિંહ સમાન છે, તે વનમાં શિકાર ખેલવા આવ્યા છે. મને તેમની કરણી પરથી એમ સમજાય છે કે તેઓ પૃથ્વીને નિશાચર રહિત કરી નાખશે. ॥ ૨॥

જિન્હ કર ભુજબલ પાઈ દસાનન। અભય ભએ બિચરત મુનિ કાનન ॥
દેખત બાલક કાલ સમાના। પરમ ધીર ધન્વી ગુન નાના ॥ ૩॥

જેમની ભુજાઓનું બળ પામીને હે દશમુખ! મુનિલોકો વનમાં નિર્ભય થઈને વિચરવા લાગ્યા છે. તેઓ દેખાવમાં તો બાળક છે, પરંતુ છે કાળના સમાન. તેઓ પરમ ધીર, શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી અને અનેક ગુણોથી યુક્ત છે. ॥ ૩॥

અતુલિત બલ પ્રતાપ દ્વૌ ભ્રાતા। ખલ બધ રત સુર મુનિ સુખદાતા ॥
સોભા ધામ રામ અસ નામા। તિન્હ કે સંગ નારિ એક સ્યામા ॥ ૪॥

બન્ને ભાઈઓનાં બળ અને પ્રતાપ અતુલનીય છે. તેઓ દુષ્ટોનો વધ કરવા મંડી પડ્યા છે, અને દેવો તથા મુનિઓના સુખદાતા છે. તેઓ શોભાના ધામ છે, 'રામ' એવું તેમનું નામ છે. તેમની સાથે એક યુવાન સુંદર સ્ત્રી છે. ॥ ૪॥

રૂપ રાસિ બિધિ નારિ સઁવારી। રતિ સત કોટિ તાસુ બલિહારી ॥
તાસુ અનુજ કાટે શ્રુતિ નાસા। સુનિ તવ ભગિનિ કરહિં પરિહાસા ॥ ૫॥

વિધાતાએ તે સ્ત્રીને રૂપનો અંબાર બનાવી છે, કે સો કરોડ રતિ (કામદેવની સ્ત્રી) તેના પર ન્યોછાવર છે. તેમના જ નાના ભાઈએ મારાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. હું તારી બહેન છું, એ સાંભળીને તેઓ મારી મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ॥૫॥

ખર દૂષન સુનિ લગે પુકારા। છન મહુઁ સકલ કટક ઉન્હ મારા॥
ખર દૂષન તિસિરા કર ઘાતા। સુનિ દસસીસ જરે સબ ગાતા॥૬॥

મારો પોકાર સાંભળીને ખર-દૂષણ સહાય કરવા માટે આવ્યા. પરન્તુ તેમણે પળવારમાં જ સમગ્ર સેનાને મારી નાંખી. ખર-દૂષણ અને ત્રિશિરાનો વધ સાંભળીને રાવણનાં સઘળાં અંગો બળી ઊઠ્યાં. ॥૬॥

દો૦ – સૂપનખહિ સમુઝાઇ કરિ બલ બોલેસિ બહુ ભાઁતિ।
ગયઉ ભવન અતિ સોચબસ નીદ પરઇ નહિં રાતિ॥૨૨॥

તેણે શૂર્પણખાને સમજાવીને અનેક પ્રકારે પોતાના બળનાં વખાણ કર્યાં, પરન્તુ [મનમાં] તે અત્યંત ચિન્તાવશ થઈને પોતાના મહેલમાં ગયો, તેને આખીય રાત નિંદ્રા આવી જ નહિ. ॥૨૨॥

ચૌ૦ – સુર નર અસુર નાગ ખગ માહીં। મોરે અનુચર કહઁ કોઉ નાહીં॥
ખર દૂષન મોહિ સમ બલવંતા। તિન્હહિ કો મારઇ બિનુ ભગવંતા॥૧॥

[તે મનમાં-ને-મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો –] દેવતા, મનુષ્ય, અસુર નાગ ને પક્ષીઓમાં કોઈ એવો નથી કે જે મારા સેવકનેય પહોંચી શકે. ખર-દૂષણ તો મારા જેવા જ બળવાન હતા. તેમને ભગવાનના સિવાય બીજો કોણ મારી શકે છે? ॥૧॥

સુર રંજન ભંજન મહિ ભારા। જૌં ભગવંત લીન્હ અવતારા॥
તૌ મૈં જાઇ બૈરુ હઠિ કરઊઁ। પ્રભુ સર પ્રાન તજેં ભવ તરઊઁ॥૨॥

દેવતાઓને આનંદ આપનાર અને પૃથ્વીના ભારને હરણ કરનારા ભગવાને જ જો અવતાર લીધો છે તો હું જઈને તેમની સાથે હઠપૂર્વક વેર કરીશ અને પ્રભુનાં બાણો[ના પ્રહાર]થી પ્રાણ છોડીને ભવસાગરને તરી જઈશ. ॥૨॥

હોઇહિ ભજનુ ન તામસ દેહા। મન ક્રમ બચન મંત્ર દૃઢ એહા॥
જૌં નરરૂપ ભૂપસુત કોઊ। હરિહઉઁ નારિ જીતિ રન દોઊ॥૩॥

આ તામસી શરીરથી ભજન તો થશે નહિ. એટલા માટે મન, વચન અને કર્મથી આ જ દૃઢ નિશ્ચય છે, અને જો તેઓ મનુષ્યરૂપમાં કોઈ રાજકુમાર હશે, તો તે બન્નેને રણમાં જીતીને તેમની સ્ત્રીને હરી લઈશ. ॥૩॥

ચલા અકેલ જાન ચઢ઼િ તહવાઁ। બસ મારીચ સિંધુ તટ જહવાઁ॥
ઇહાઁ રામ જસિ જુગુતિ બનાઈ। સુનહુ ઉમા સો કથા સુહાઈ॥૪॥

[એમ વિચારીને] રાવણ રથ પર ચઢીને એકલો જ ત્યાં ચાલ્યો, જ્યાં સમુદ્રના તટ પર મારીચ રહેતો હતો. [શિવજી કહે છે કે –] હે પાર્વતી! અહીં શ્રીરામચન્દ્રજીએ જે યુક્તિ રચી, તે સુન્દર કથા સાંભળો. ॥૪॥

દો૦ – લછિમન ગએ બનહિં જબ લેન મૂલ ફલ કંદ ।
જનકસુતા સન બોલે બિહસિ કૃપા સુખ બૃંદ ॥ ૨૩॥

લક્ષ્મણજી જ્યારે કન્દ-મૂળ-ફળ લેવા માટે વનમાં ગયા, ત્યારે [એકાન્તમાં] કૃપા અને સુખના સમૂહ શ્રીરામચન્દ્રજીએ મલકાઈને જાનકીજીને કહ્યું – ॥ ૨૩॥

ચૌ૦ – સુનહુ પ્રિયા બ્રત રુચિર સુસીલા । મૈં કછુ કરબિ લલિત નરલીલા ॥
તુમ્હ પાવક મહુઁ કરહુ નિવાસા । જૌ લગિ કરૌં નિસાચર નાસા ॥ ૧॥

હે પ્રિયે! હે સુન્દર પતિવ્રતા-ધર્મનું પાલન કરનારી સુશીલા! સાંભળો. હું હવે કંઈક મનોહર મનુષ્યલીલા કરીશ. માટે, જ્યાં સુધી હું રાક્ષસોનો નાશ કરું, ત્યાં સુધી તમે અગ્નિમાં નિવાસ કરો. ॥ ૧॥

જબહિં રામ સબ કહા બખાની । પ્રભુ પદ ધરિ હિયઁ અનલ સમાની ॥
નિજ પ્રતિબિંબ રાખિ તહઁ સીતા । તૈસઇ સીલ રૂપ સુબિનીતા ॥ ૨॥

જ્યારે શ્રીરામજીએ બધું સમજાવીને કહ્યું કે તરત જ શ્રીસીતાજી પ્રભુના ચરણોને હૃદયમાં ધરીને અગ્નિમાં સમાઈ ગયાં. સીતાજીએ પોતાની જ છાયામૂર્તિ ત્યાં રાખી દીધી, જે તેમના જેવી જ શીલ-સ્વભાવ અને રૂપવાન તથા તેવી જ વિનમ્ર હતી. ॥ ૨॥

લછિમનહૂઁ યહ મરમુ ન જાના । જો કછુ ચરિત રચા ભગવાના ॥
દસમુખ ગયઉ જહાઁ મારીચા । નાઇ માથ સ્વારથ રત નીચા ॥ ૩॥

ભગવાને જે કંઈ લીલા રચી, એ રહસ્યને લક્ષ્મણજીએ પણ જાણ્યું નહિ. સ્વાર્થપરાયણ અને નીચ રાવણ જ્યાં મારીચ હતો ત્યાં ગયો અને તેને શીશ નમાવ્યું. ॥ ૩॥

નવનિ નીચ કૈ અતિ દુખદાઈ । જિમિ અંકુસ ધનુ ઉરગ બિલાઈ ॥
ભયદાયક ખલ કૈ પ્રિય બાની । જિમિ અકાલ કે કુસુમ ભવાની ॥ ૪॥

નીચનું નમવું પણ અત્યંત દુ:ખદાયક હોય છે; જેમ અંકુશ, ધનુષ, સાપ અને બિલાડીનું નીચે નમવું. હે ભવાની! દુષ્ટની મીઠી વાણી પણ [તે જ પ્રકારે] ભય આપનાર હોય છે, જેવી રીતે વિના ઋતુનાં ફૂલો. ॥ ૪॥

દો૦ – કરિ પૂજા મારીચ તબ સાદર પૂછી બાત ।
કવન હેતુ મન બ્યગ્ર અતિ અકસર આયહુ તાત ॥ ૨૪॥

ત્યારે મારીચે તેની પૂજા કરીને આદરપૂર્વક વાત પૂછી – હે તાત! આપનું મન કયા કારણે આટલું અધિક વ્યગ્ર છે અને આપ અત્યારે એકલા જ કયા કારણે આવ્યા છો? ॥ ૨૪॥

ચૌ૦ – દસમુખ સકલ કથા તેહિ આગેં । કહી સહિત અભિમાન અભાગેં ॥
હોહુ કપટ મૃગ તુમ્હ છલકારી । જેહિ બિધિ હરિ આનૌં નૃપનારી ॥ ૧॥

ભાગ્યહીન રાવણે સર્વે કથા અભિમાનસહિત તેની સામે કહી [અને પછી કહ્યું –] તમે છળ કરનારા કપટ-મૃગ બનો, જે ઉપાયથી હું તે રાજવધૂનું અપહરણ કરી લઉં. ॥ ૧॥

તેહિં પુનિ કહા સુનહુ દસસીસા। તે નરરૂપ ચરાચર ઈસા॥
તાસોં તાત બયરુ નહિં કીજૈ। મારેં મરિઅ જિઆએઁ જીજૈ॥૨॥

ત્યારે તેણે (મારીચે) કહ્યું – હે દશશીશ! સાંભળો. તેઓ મનુષ્યરૂપમાં ચરાચરના ઈશ્વર છે. હે તાત! તેમની સાથે વેર ન કરો. તેમના મારવાથી મરવું અને તેમના જીવાડવાથી જીવવાનું હોય છે (સર્વનું જીવન-મરણ તેમના જ આધીન છે). ॥૨॥

મુનિ મખ રાખન ગયઉ કુમારા। બિનુ ફર સર રઘુપતિ મોહિ મારા॥
સત જોજન આયઉઁ છન માહીં। તિન્હ સન બયરુ કિએઁ ભલ નાહીં॥૩॥

આ જ રાજકુમારો વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની રક્ષા માટે ગયા હતા. તે સમયે શ્રીરઘુનાથજીએ ફણા વગરનું બાણ મને માર્યું હતું, જેનાથી હું પળવારમાં જ સો યોજન દૂર આવી પડ્યો. તેમની સાથે વેર કરવામાં ભલાઈ નથી. ॥૩॥

ભઇ મમ કીટ ભૃંગ કી નાઈ। જહઁ તહઁ મૈં દેખઉઁ દોઉ ભાઈ॥
જૌં નર તાત તદપિ અતિ સૂરા। તિન્હહિ બિરોધિ ન આઇહિ પૂરા॥૪॥

મારી દશા તો ભમરીના કીડાના-જેવી થઈ ગઈ છે. હવે, હું ચારે બાજુ શ્રીરામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને જ જોઉં છું. અને હે તાત! જો તેઓ મનુષ્ય છે તો પણ અતિ શૂરવીર છે. એમનો વિરોધ કરવામાં પૂરા નહિ પડાય (સફળતા મળશે નહિ). ॥૪॥

દો૦ – જેહિં તાડ઼કા સુબાહુ હતિ ખંડેઉ હર કોદંડ।
ખર દૂષન તિસિરા બધેઉ મનુજ કિ અસ બરિબંડ॥૨૫॥

જેણે તાડકા અને સુબાહુને મારીને શિવજીનું ધનુષ તોડી નાખ્યું અને ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરાનો વધ કરી નાખ્યો, એવો પ્રચંડ બળવાન પણ ક્યાંય મનુષ્ય હોઈ શકે? ॥૨૫॥

ચૌ૦ – જાહુ ભવન કુલ કુસલ બિચારી। સુનત જરા દીન્હિસિ બહુ ગારી॥
ગુરુ જિમિ મૂઢ઼ કરસિ મમ બોધા। કહુ જગ મોહિ સમાન કો જોધા॥૧॥

આથી જ આપના કુળનું કુશળ વિચારીને આપ ઘરે પાછા વળી જાઓ. આ સાંભળીને રાવણ અકળાઈ ઊઠ્યો અને તેણે ઘણી જ ગાળો દીધી (દુર્વચનો કહ્યાં). [કહ્યું –] અરે મૂર્ખ! તું ગુરુની જેમ મને જ્ઞાન શિખવાડે છે? કહે જો, સંસારમાં મારા સમાન યોદ્ધો કોણ છે? ॥૧॥

તબ મારીચ હૃદયઁ અનુમાના। નવહિ બિરોધેં નહિં કલ્યાના॥
સસ્ત્રી મર્મી પ્રભુ સઠ ધની। બૈદ બંદિ કબિ ભાનસ ગુની॥૨॥

ત્યારે મારીચે હૃદયમાં અનુમાન કર્યું કે શસ્ત્રધારી, મર્મી (ભેદ જાણનાર), સમર્થ સ્વામી, મૂર્ખ, ધનવાન, વૈદ્ય, ભાટ, કવિ અને રસોઈયા – આ નવ વ્યક્તિઓની સાથે વિરોધ (વેર) કરવાથી કલ્યાણ થતું નથી. ॥૨॥

ઉભય ભાઁતિ દેખા નિજ મરના। તબ તાકિસિ રઘુનાયક સરના॥
ઉતરુ દેત મોહિ બધબ અભાગેં। કસ ન મરૌં રઘુપતિ સર લાગેં॥૩॥

જ્યારે મારીચે બન્ને પ્રકારે પોતાનું મરણ દેખ્યું, ત્યારે તેણે શ્રીરઘુનાથજીનું શરણ જોયું (અર્થાત્ તેમના શરણે જવામાં જ કલ્યાણ માન્યું). [વિચાર્યું કે] ઉત્તર આપતાં જ (ના કહેતાં જ) આ અભાગિયો મને મારી નાખશે. તો પછી શ્રીરઘુનાથજીનાં બાણોથી જ શું કામ ન મરું? ॥૩॥

અસ જિયઁ જાનિ દસાનન સંગા। ચલા રામ પદ પ્રેમ અભંગા॥
મન અતિ હરષ જનાવ ન તેહી। આજુ દેખિહઉઁ પરમ સનેહી॥૪॥

મનમાં આવું સમજીને તે રાવણની સાથે ચાલ્યો. શ્રીરામજીના ચરણોમાં તેનો અખંડ પ્રેમ છે. તેના મનમાં આ વાતનો અત્યંત હર્ષ છે કે આજે હું પોતાના પરમ સ્નેહી શ્રીરામજીને નિરખીશ. પરંતુ તેણે આ હર્ષ રાવણને જણાવ્યો નહિ. ॥૪॥

છં૦ – નિજ પરમ પ્રીતમ દેખિ લોચન સુફલ કરિ સુખ પાઇહૌં।
શ્રીસહિત અનુજ સમેત કૃપાનિકેત પદ મન લાઇહૌં॥
નિર્બાન દાયક ક્રોધ જા કર ભગતિ અબસહિ બસકરી।
નિજ પાનિ સર સંધાનિ સો મોહિ બધિહિ સુખસાગર હરી॥

[તે મનમાં-ને-મનમાં વિચારવા લાગ્યો –] પોતાના પરમ પ્રિયતમનાં દર્શન કરીને નેત્રોને સફળ કરીને સુખ પામીશ. જાનકીજી સહિત અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત કૃપાનિધાન શ્રીરામજીના ચરણોમાં મન લગાવીશ. જેનો ક્રોધ પણ મોક્ષ આપનારો છે અને જેમની ભક્તિ અવશ્યમેવ ભગવાનનેય વશમાં કરનારી છે, કેમકે અવશમાં ન થનાર મન પણ ભક્તિ દ્વારા વશમાં થઈ જાય છે. અહો! તેઓ જ સુખના સાગર શ્રીહરિ પોતાના હાથે જ બાણસંધાન કરીને મારો વધ કરશે!

દો૦ – મમ પાછેં ધર ધાવત ધરેં સરાસન બાન।
ફિરિ ફિરિ પ્રભુહિ બિલોકિહઉઁ ધન્ય ન મો સમ આન॥૨૬॥

ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલા મારી પાછળ-પાછળ પૃથ્વી પર [પકડવા માટે] દોડતાં પ્રભુને હું પાછું વળી-વળીને જોઈશ. મારા સમાન ધન્ય બીજો કોઈ નથી. ॥૨૬॥

ચૌ૦ – તેહિ બન નિકટ દસાનન ગયઊ। તબ મારીચ કપટમૃગ ભયઊ॥
અતિ બિચિત્ર કછુ બરનિ ન જાઈ। કનક દેહ મનિ રચિત બનાઈ॥૧॥

જ્યારે રાવણ તે વન(જે વનમાં શ્રીરઘુનાથજી રહેતા હતા)ની પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે મારીચ કપટમૃગ બની ગયો. તે અત્યંત વિચિત્ર હતો, તેનું કંઈ વર્ણન કરી શકાતું નથી. સોનાનું શરીર મણિઓથી જડીને બનાવ્યું હતું. ॥૧॥

સીતા પરમ રુચિર મૃગ દેખા। અંગ અંગ સુમનોહર બેષા॥
સુનહુ દેવ રઘુબીર કૃપાલા। એહિ મૃગ કર અતિ સુંદર છાલા॥૨॥

સીતાજીએ તે પરમ સુન્દર હરણને જોયું, જેના અંગે-અંગની છટા અત્યંત મનોહર હતી. [તેઓ કહેવા લાગ્યાં –] હે દેવ! હે કૃપાળુ રઘુવીર! સાંભળો. આ મૃગનું ચામડું ઘણું જ સુંદર છે. ॥૨॥

સત્યસંધ પ્રભુ બધિ કરિ એહી। આનહુ ચર્મ કહતિ બૈદેહી॥
તબ રઘુપતિ જાનત સબ કારન। ઉઠે હરષિ સુર કાજુ સઁવારન॥૩॥

જાનકીજીએ કહ્યું – હે સત્યપ્રતિજ્ઞ પ્રભો! આનો વધ કરીને એનું ચામડું લાવી આપો. ત્યારે શ્રીરઘુનાથજી [મારીચના કપટમૃગ બનવાનાં] સઘળાં કારણો જાણતા હોવા છતાંય દેવતાઓનું કાર્ય કરવા માટે હરખાઈને ઊઠ્યા. ॥૩॥

મૃગ બિલોકિ કટિ પરિકર બાઁધા। કરતલ ચાપ રુચિર સર સાઁધા॥
પ્રભુ લછિમનહિ કહા સમુઝાઈ। ફિરત બિપિન નિસિચર બહુ ભાઈ॥૪॥

હરણને જોઈને શ્રીરામજીએ કમર પર ફેટો બાંધ્યો અને હાથમાં ધનુષ લઈને તે પર સુંદર (દિવ્ય) બાણ ચઢાવ્યું. પછી પ્રભુએ લક્ષ્મણજીને સમજાવીને કહ્યું – હે ભાઈ! વનમાં ઘણા જ રાક્ષસો ફરે છે. ॥૪॥

સીતા કેરિ કરેહુ રખવારી। બુધિ બિબેક બલ સમય બિચારી॥
પ્રભુહિ બિલોકિ ચલા મૃગ ભાજી। ધાએ રામુ સરાસન સાજી॥૫॥

તમે બુદ્ધિ અને વિવેક દ્વારા બળ અને સમયનો વિચાર કરીને સીતાજીની રખેવાળી કરજો. પ્રભુને જોઈને મૃગ દોડી નાઠું. શ્રીરામચન્દ્રજી પણ ધનુષ ચઢાવીને તેની પાછળ દોડ્યા. ॥૫॥

નિગમ નેતિ સિવ ધ્યાન ન પાવા। માયામૃગ પાછેં સો ધાવા॥
કબહુઁ નિકટ પુનિ દૂરિ પરાઈ। કબહુઁક પ્રગટઇ કબહુઁ છપાઈ॥૫॥

વેદ જેમના વિષયમાં 'નેતિ-નેતિ' કહીને રહી જાય છે અને શિવજી પણ જેમને ધ્યાનમાં પામી શકતા નથી (અર્થાત્ જે મન અને વાણીથી નિતાન્ત પર છે); તે જ શ્રીરામજી માયાથી બનેલા મૃગની પાછળ દોડી રહ્યા છે. તે ક્યારેક પાસે આવી જાય છે અને પાછો દૂર નાસી જાય છે. ક્યારેક તે પ્રગટ થઈ જાય છે અને ક્યારેક તે છુપાઈ જાય છે. ॥૬॥

પ્રગટત દુરત કરત છલ ભૂરી। એહિ બિધિ પ્રભુહિ ગયઉ લૈ દૂરી॥
તબ તકિ રામ કઠિન સર મારા। ધરનિ પરેઉ કરિ ઘોર પુકારા॥૭॥

આ રીતે પ્રગટ થતો અને છુપાઈ જતો તથા ઘણાં જ છળ-કપટ કરતો તે પ્રભુને દૂર લઈ ગયો. ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ તાકીને કઠોર બાણ માર્યું. [જે લાગતાં જ] તે ઘોર નાદ કરતો પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ॥૭॥

લછિમન કર પ્રથમહિં લૈ નામા। પાછેં સુમિરેસિ મન મહુઁ રામા॥
પ્રાન તજત પ્રગટેસિ નિજ દેહા। સુમિરેસિ રામુ સમેત સનેહા॥૮॥

પહેલાં લક્ષ્મણજીનું [મોટેથી] નામ લઈને તેણે પછી મનમાં શ્રીરામજીનું સ્મરણ કર્યું. પ્રાણ ત્યજતાં સમયે તેણે પોતાનું (રાક્ષસી) શરીર પ્રગટ કર્યું અને પ્રેમસહિત શ્રીરામજીનું સ્મરણ કર્યું. ॥૮॥

અંતર પ્રેમ તાસુ પહિચાના। મુનિ દુર્લભ ગતિ દીન્હિ સુજાના॥૯॥

સુજ્ઞ શ્રીરામજીએ તેના હૃદયના પ્રેમને ઓળખીને તેને પોતાનું પરમપદ આપ્યું જે મુનિઓને પણ દુર્લભ છે. ॥૯॥

દો૦ – બિપુલ સુમન સુર બરષહિં ગાવહિં પ્રભુ ગુન ગાથ।
નિજ પદ દીન્હ અસુર કહુઁ દીનબંધુ રઘુનાથ॥૨૭॥

દેવતાઓ ઘણાં જ ફૂલો વરસાવી રહ્યા છે અને પ્રભુના ગુણોની ગાથાઓ ગાઈ રહ્યા છે [કે] શ્રીરઘુનાથજી એવા દીનબંધુ છે કે તેમણે અસુરને પણ પોતાનું પરમપદ પ્રદાન કરી દીધું. ॥૨૭॥

ચૌ૦ – ખલ બધિ તુરત ફિરે રઘુબીરા। સોહ ચાપ કર કટિ તૂનીરા॥
આરત ગિરા સુની જબ સીતા। કહ લછિમન સન પરમ સભીતા॥૧॥

દુષ્ટ મારીચને મારીને શ્રીરઘુવીર તરત જ પાછા ફર્યા. હાથમાં ધનુષ અને કમરમાં ભાથો શોભા આપી રહ્યો છે. આ બાજુ જ્યારે સીતાજીએ દુઃખભર્યો નાદ (મરતી વખતે મારીચનો 'હા લક્ષ્મણ'નો અવાજ) સાંભળ્યો, તો તેઓ બહુ જ ભયભીત થઈને લક્ષ્મણજીને કહેવા લાગ્યાં – ॥૧॥

જાહુ બેગિ સંકટ અતિ ભ્રાતા। લછિમન બિહસિ કહા સુનુ માતા॥
ભૃકુટિ બિલાસ સૃષ્ટિ લય હોઈ। સપનેહુઁ સંકટ પરઇ કિ સોઈ॥૨॥

તમે ઝડપથી જાઓ, તમારા ભાઈ મોટા સંકટમાં છે. લક્ષ્મણજીએ હસીને કહ્યું – 'હે માતા! સાંભળો, જેમના ભ્રુકુટિવિલાસ (ભ્રમરના ઈશારા) માત્રથી આખી સૃષ્ટિનો લય (પ્રલય) થઈ જાય છે, તે શ્રીરામજી શું ક્યારેય સ્વપ્નમાંય સંકટમાં પડી શકે છે?' ॥૨॥

મરમ બચન જબ સીતા બોલા। હરિ પ્રેરિત લછિમન મન ડોલા॥
બન દિસિ દેવ સૌંપિ સબ કાહૂ। ચલે જહાઁ રાવન સસિ રાહૂ॥૩॥

આ વાત પર સીતાજી કંઈક હૈયે ભોંકાનારાં વચન કહેવા લાગ્યાં, ત્યારે ભગવાનની પ્રેરણાથી લક્ષ્મણજીનું મન પણ ચંચળ થઈ ગયું. તેઓ શ્રીસીતાજીને વન અને દિશાઓના દેવતાઓને સોંપીને ત્યાં ચાલ્યા, જ્યાં રાવણરૂપી ચન્દ્રમાને માટે રાહુરૂપ શ્રીરામજી હતા. ॥૩॥

સૂન બીચ દસકંધર દેખા। આવા નિકટ જતી કેં બેષા॥
જાકેં ડર સુર અસુર ડેરાહીં। નિસિ ન નીદ દિન અન્ન ન ખાહીં॥૪॥

રાવણ સૂની તક જોઈને યતિ(સંન્યાસી)ના વેષમાં શ્રીસીતાજીની પાસે આવ્યો. જેના ડરથી દેવતા અને દૈત્યો પણ એટલા ડરે છે કે રાત્રે નિંદ્રા નથી આવતી અને દિવસે (પેટ ભરીને) અન્ન ખાતા નથી. ॥ ૪॥

સો દસસીસ સ્વાન કી નાઈં। ઈત ઉત ચિતઈ ચલા ભડ઼િહાઈં॥
ઈમિ કુપંથ પગ દેત ખગેસા। રહ ન તેજ તન બુધિ બલ લેસા॥ ૫॥

એ જ દસ માથાળો રાવણ કૂતરાની જેમ આમ-તેમ જોતાં ભડિહાઈ* (ચોરી) માટે ચાલ્યો. [કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડજી! આ પ્રમાણે કુમાર્ગે પગ મૂકતાં જ શરીરમાં તેજ તથા બુદ્ધિ અને બળ લેશમાત્ર રહેતાં નથી. ॥ ૫॥

* સૂનું પામીને કૂતરો ચૂપચાપ આવીને વાસણ-કૂસણમાં મોં નાંખીને કંઈક ચોરી જાય છે, તેને 'ભડિહાઈ' કહે છે.

નાના બિધિ કરિ કથા સુહાઈ। રાજનીતિ ભય પ્રીતિ દેખાઈ॥
કહ સીતા સુનુ જતી ગોસાઈં। બોલેહુ બચન દુષ્ટ કી નાઈં॥ ૬॥

રાવણે અનેક પ્રકારની સોહામણી કથાઓ રચીને સીતાજીને રાજનીતિ, ભય અને પ્રેમ દેખાડ્યો. સીતાજીએ કહ્યું – હે યતિ ગોસાઈં! સાંભળો, તમે તો દુષ્ટની જેમ વચન કહ્યાં છે. ॥ ૬॥

તબ રાવન નિજ રૂપ દેખાવા। ભઈ સભય જબ નામ સુનાવા॥
કહ સીતા ધરિ ધીરજુ ગાઢ઼ા। આઈ ગયઉ પ્રભુ રહુ ખલ ઠાઢ઼ા॥ ૭॥

પછી રાવણે પોતાનું અસલ રૂપ બતાવ્યું અને જ્યારે નામ સંભળાવ્યું; ત્યારે તો સીતાજી ભયભીત થઈ ગયાં. તેમણે ગાઢ ધીરજ ધરીને કહ્યું – 'અરે દુષ્ટ! ઊભો તો રહે, પ્રભુ આવી ગયા.' ॥ ૭॥

જિમિ હરિબધુહિ છુદ્ર સસ ચાહા। ભએસિ કાલબસ નિસિચર નાહા॥
સુનત બચન દસસીસ રિસાના। મન મહુઁ ચરન બંદિ સુખ માના॥ ૮॥

સિંહની સ્ત્રીને જેમ તુચ્છ સસલો ઈચ્છે તેમ જ અરે રાક્ષસરાજ! તું [મારી કામના રાખી] કાળને વશ થયો છે. આ વચનો સાંભળતાં જ રાવણને ક્રોધ આવી ગયો, પરન્તુ મનમાં તેણે સીતાજીના ચરણોની વંદના કરીને સુખ માન્યું. ॥ ૮॥

દો૦ – ક્રોધવંત તબ રાવન લીન્હિસિ રથ બૈઠાઈ।
ચલા ગગનપથ આતુર ભયઁ રથ હાઁકિ ન જાઈ॥ ૨૮॥

પછી ક્રોધે ભરાઈને રાવણે સીતાજીને રથ પર બેસાડી દીધાં અને તે ઘણી જ ઉતાવળથી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો; પરન્તુ ભયના કારણે તેનાથી રથ હાંકી શકાતો ન હતો. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – હા જગ એક બીર રઘુરાયા। કેહિં અપરાધ બિસારેહુ દાયા॥
આરતિ હરન સરન સુખદાયક। હા રઘુકુલ સરોજ દિનનાયક॥ ૧॥

[સીતાજી વિલાપ કરી રહ્યાં હતાં –] હા જગતના અદ્વિતીય વીર શ્રીરઘુનાથજી! આપે કયા અપરાધથી મારા ઉપરની દયા વિસારી દીધી? હે દુઃખોને હરનાર! હે શરણાગતને સુખ આપનાર હા રઘુકુલરૂપી કમળના સૂર્ય! ॥ ૧॥

હા લછિમન તુમ્હાર નહિં દોસા। સો ફલુ પાયઉઁ કીન્હેઉઁ રોસા॥
બિબિધ બિલાપ કરતિ બૈદેહી। ભૂરિ કૃપા પ્રભુ દૂરિ સનેહી॥૨॥

હા લક્ષ્મણ! તમારો દોષ નથી. મેં ક્રોધ કર્યો, તેનું ફળ મળ્યું. શ્રીજાનકીજી અનેક પ્રકારે વિલાપ કરી રહ્યાં છે – [હાય!] પ્રભુની કૃપા તો ઘણી જ છે, પરન્તુ તે સ્નેહી પ્રભુ ઘણા જ દૂર રહી ગયા છે. ॥૨॥

બિપતિ મોરિ કો પ્રભુહિ સુનાવા। પુરોડાસ ચહ રાસભ ખાવા॥
સીતા કૈ બિલાપ સુનિ ભારી। ભએ ચરાચર જીવ દુખારી॥૩॥

પ્રભુને મારી આ વિપત્તિ કોણ સંભળાવે? યજ્ઞના અન્નને ગધેડો ખાવા ઇચ્છે છે. સીતાજીનો ભારે વિલાપ સાંભળીને જડ-ચેતન સર્વે જીવો દુ:ખી થઈ ગયા. ॥૩॥

ગીધરાજ સુનિ આરત બાની। રઘુકુલતિલક નારિ પહિચાની॥
અધમ નિસાચર લીન્હે જાઈ। જિમિ મલેછ બસ કપિલા ગાઈ॥૪॥

ગીધરાજ જટાયુએ સીતાજીની દુ:ખ ભરેલી વાણી સાંભળી ઓળખી ગયા કે આ રઘુકુલતિલક શ્રીરામચન્દ્રજીનાં પત્ની છે. [તેમણે જોયું કે] નીચ રાક્ષસ એમને [ખરાબ દાનતથી] એવી રીતે લઈ જઈ રહ્યો છે, જેમ કપિલા ગાય મ્લેચ્છના તાબામાં આવી ગઈ હોય. ॥૪॥

સીતે પુત્રિ કરસિ જનિ ત્રાસા। કરિહઉઁ જાતુધાન કર નાસા॥
ધાવા ક્રોધવંત ખગ કૈસેં। છૂટઇ પબિ પરબત કહુઁ જૈસેં॥૫॥

[તે બોલ્યો –] હે પુત્રી સીતે ! ભય પામીશ નહિ. હું આ રાક્ષસનો નાશ કરીશ. [એમ કહીને] તે પક્ષી ક્રોધે ભરાઈને એવી રીતે દોડ્યો, જેમ પર્વતની તરફ વજ્ર છૂટતું હોય. ॥૫॥

રે રે દુષ્ટ ઠાઢ઼ કિન હોહી। નિર્ભય ચલેસિ ન જાનેહિ મોહી॥
આવત દેખિ કૃતાંત સમાના। ફિરિ દસકંધર કર અનુમાના॥૬॥

[તેણે પડકારો કરીને કહ્યું –] રે રે દુષ્ટ! ઊભો કેમ નથી રહેતો? નીડર થઈને ચાલ્યો જાય છે! શું મને તે ઓળખ્યો નથી? તેને યમરાજની સમાન આવતો જોઈને રાવણ પાછો વળીને મનમાં અનુમાન કરવા લાગ્યો – ॥૬॥

કી મૈનાક કિ ખગપતિ હોઈ। મમ બલ જાન સહિત પતિ સોઈ॥
જાના જરઠ જટાયૂ એહા। મમ કર તીરથ છાઁડ઼િહિ દેહા॥૭॥

કાં તો મૈનાક પર્વત છે કાં પક્ષીઓના સ્વામી ગરુડ. પરન્તુ તે (ગરુડ) તો પોતાના સ્વામી વિષ્ણુસહિત મારા બળને જાણે છે. [કંઈક પાસે આવતાં] રાવણે તેને ઓળખી લીધો. [અને બોલ્યો –] આ તો વૃદ્ધ જટાયુ છે. આ મારા હાથરૂપી તીર્થમાં શરીર છોડશે. ॥૭॥

સુનત ગીધ ક્રોધાતુર ધાવા । કહ સુનુ રાવન મોર સિખાવા ॥
તજિ જાનકિહિ કુસલ ગૃહ જાહૂ । નાહિં ત અસ હોઇહિ બહુબાહૂ ॥ ૮॥

આ સાંભળતાં જ ગીધ ક્રોધે ભરાઈને બહુ જ વેગથી દોડ્યો અને બોલ્યો – રાવણ! મારી શિખામણ સાંભળ. જાનકીજીને છોડીને કુશળતાપૂર્વક પોતાના ઘેર ચાલ્યો જા. નહીં તો હે ઘણી ભુજાઓવાળા! એવું થશે કે – ॥ ૮॥

રામ રોષ પાવક અતિ ઘોરા । હોઇહિ સકલ સલભ કુલ તોરા ॥
ઉતરુ ન દેત દસાનન જોધા । તબહિં ગીધ ધાવા કરિ ક્રોધા ॥ ૯॥

શ્રીરામજીના ક્રોધરૂપી અત્યંત ભયાનક અગ્નિમાં તારો સમગ્ર વંશ પતંગિયું [બનીને ભસ્મ] થઈ જશે. યોદ્ધા રાવણ કંઈ ઉત્તર આપતો નથી, ત્યારે ગીધરાજ ક્રોધ કરીને દોડ્યો. ॥ ૯॥

ધરિ કચ બિરથ કીન્હ મહિ ગિરા । સીતહિ રાખિ ગીધ પુનિ ફિરા ॥
ચોચન્હ મારિ બિદારેસિ દેહી । દંડ એક ભઇ મુરુછા તેહી ॥ ૧૦॥

તેણે [રાવણના] વાળ પકડીને તેને રથ વિનાનો કરી દીધો અર્થાત્ રથથી નીચે ઉતારી દીધો. રાવણ પૃથ્વી પર પડી ગયો. ગીધરાજે સીતાજીને એક તરફ બેસાડ્યાં અને પાછા ફર્યા અને ચાંચોથી મારી-મારીને રાવણના શરીરને વિદીર્ણ કરી નાંખ્યું. એનાથી એક ઘડી માટે તેને મૂર્છા આવી ગઈ. ॥ ૧૦॥

તબ સક્રોધ નિસિચર ખિસિઆના । કાઢ઼ેસિ પરમ કરાલ કૃપાના ॥
કાટેસિ પંખ પરા ખગ ધરની । સુમિરિ રામ કરિ અદભુત કરની ॥ ૧૧॥

ત્યારે ખસિયાણા પડેલા રાવણે ક્રોધયુક્ત થઈને અત્યંત ભયાનક કટાર કાઢી અને તેનાથી જટાયુની પાંખો કાંપી નાખી. આ પ્રમાણે અદ્ભુત પરાક્રમનું કાર્ય કરીને અને શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને ગીધરાજ જટાયુ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. ॥ ૧૧॥

સીતહિ જાન ચઢ઼ાઇ બહોરી । ચલા ઉતાઇલ ત્રાસ ન થોરી ॥
કરતિ બિલાપ જાતિ નભ સીતા । બ્યાધ બિબસ જનુ મૃગી સભીતા ॥ ૧૨॥

સીતાજીને પાછા રથ પર ચઢાવીને રાવણ ઘણી ઉતાવળથી ચાલ્યો, તેને ભય ઓછો ન હતો. સીતાજી આકાશમાં વિલાપ કરતાં જઈ રહ્યાં છે, જાણે વ્યાધ(શિકારી)ના વશમાં (ફંદામાં સપડાયેલી) કોઈ ભયભીત હરણી હોય. ॥ ૧૨॥

ગિરિ પર બૈઠે કપિન્હ નિહારી । કહિ હરિ નામ દીન્હ પટ ડારી ॥
એહિ બિધિ સીતહિ સો લૈ ગયઊ । બન અસોક મહઁ રાખત ભયઊ ॥ ૧૩॥

પર્વત પર બેઠેલા વાનરોને જોઈને સીતાજીએ હરિનામ લઈને વસ્ત્ર નાખી દીધું. આ રીતે તે સીતાજીને લઈ ગયો અને તેમને અશોકવનમાં રાખ્યાં. ॥ ૧૩॥

દો૦ – હારિ પરા ખલ બહુ બિધિ ભય અરુ પ્રીતિ દેખાઈ।
તબ અસોક પાદપ તર રાખિસિ જતન કરાઈ ॥ ૨૯ (ક) ॥

સીતાજીને અનેક પ્રકારે ભય અને પ્રીતિ દેખાડીને જ્યારે તે દુષ્ટ હારી ગયો, ત્યારે ગોઠવણ કરીને (બધા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરાવીને) અશોક વૃક્ષની નીચે તેમને રાખી દીધાં. ॥ ૨૯ (ક)॥

નવાહ્નપારાયણ, છઠ્ઠો વિશ્રામ

જેહિ બિધિ કપટ કુરંગ સઁગ ધાઈ ચલે શ્રીરામ।
સો છબિ સીતા રાખિ ઉર રટતિ રહતિ હરિનામ ॥ ૨૯ (ખ) ॥

જે રીતે કપટમૃગની સાથે શ્રીરામજી દોડી પડ્યા હતા, તે જ છબીને હૃદયમાં રાખીને સીતાજી હરિનામ (રામનામ) રટ્યા કરે છે. ॥ ૨૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – રઘુપતિ અનુજહિ આવત દેખી। બાહિજ ચિંતા કીન્હિ બિસેષી ॥
જનકસુતા પરિહરિહુ અકેલી। આયહુ તાત બચન મમ પેલી ॥ ૧॥

[આ બાજુ] શ્રીરઘુનાથજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને આવતા જોઈને બાહ્યરૂપે બહુ જ ચિન્તા કરી [અને કહ્યું –] હે ભાઈ! તમે જાનકીજીને એકલાં છોડી દીધાં અને મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અહીં ચાલ્યા આવ્યા! ॥ ૧॥

નિસિચર નિકર ફિરહિં બન માહીં। મમ મન સીતા આશ્રમ નાહીં ॥
ગહિ પદ કમલ અનુજ કર જોરી। કહેઉ નાથ કછુ મોહિ ન ખોરી ॥ ૨॥

રાક્ષસોનાં ટોળાં વનમાં ફરતાં રહે છે. મારા મનમાં એમ થાય છે કે સીતા આશ્રમમાં નથી. નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીએ શ્રીરામજીનાં ચરણકમળ પકડીને હાથ જોડી કહ્યું – હે નાથ! મારો કંઈ પણ દોષ નથી. ॥ ૨॥

અનુજ સમેત ગએ પ્રભુ તહવાઁ। ગોદાવરિ તટ આશ્રમ જહવાઁ ॥
આશ્રમ દેખિ જાનકી હીના। ભએ બિકલ જસ પ્રાકૃત દીના ॥ ૩॥

લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામજી ત્યાં ગયા જ્યાં ગોદાવરીના તટ પર તેમનો આશ્રમ હતો. આશ્રમને જાનકીજીરહિત જોઈને શ્રીરામજી સાધારણ મનુષ્યની જેમ વ્યાકુળ અને દીન થઈ ગયા. ॥ ૩॥

હા ગુન ખાનિ જાનકી સીતા। રૂપ સીલ બ્રત નેમ પુનીતા ॥
લછિમન સમુઝાએ બહુ ભાઁતી। પૂછત ચલે લતા તરુ પાઁતી ॥ ૪॥

[તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા –] હા ગુણોની ખાણ જાનકી! હા રૂપ, શીલ, વ્રત અને નિયમોમાં પવિત્ર સીતે! લક્ષ્મણજીએ અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા. ત્યારે શ્રીરામજી લતાઓ અને વૃક્ષોની પંક્તિઓને પૂછતાં ચાલવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

હે ખગ મૃગ હે મધુકર શ્રેની। તુમ્હ દેખી સીતા મૃગનૈની ॥
ખંજન સુક કપોત મૃગ મીના। મધુપ નિકર કોકિલા પ્રબીના ॥ ૫॥

હે પક્ષીઓ, હે પશુઓ! હે ભ્રમરોની પંક્તિઓ! તમે ક્યાંય મૃગનયની સીતાને જોઈ છે? ખંજન, પોપટ, કબૂતર, હરણ, માછલી, ભમરાઓના સમૂહ, પ્રવીણ કોયલ, ॥ ૫॥

કુંદ કલી દાડ઼િમ દામિની। કમલ સરદ સસિ અહિભામિની ॥
બરુન પાસ મનોજ ધનુ હંસા। ગજ કેહરિ નિજ સુનત પ્રસંસા ॥ ૬॥

કુંદકળી (મોગરાની કળી), દાડમ, વીજળી, કમળ, શરદનો ચન્દ્રમા અને નાગણ, વરુણનો પાશ, કામદેવનું ધનુષ, હંસ, હાથી અને સિંહ - આ બધા જ આજે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી રહ્યાં છે. (જાણે છે કે જાનકીજી રહ્યાં નથી તો એ પ્રતિભટ થઈ ગયા અને એમનું અખંડ રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું) ॥ ૬॥

શ્રીફલ કનક કદલિ હરષાહીં। નેકુ ન સંક સકુચ મન માહીં ॥
સુનુ જાનકી તોહિ બિનુ આજૂ। હરષે સકલ પાઈ જનુ રાજૂ ॥ ૭॥

શ્રીફળ, સુવર્ણ અને કેળ હર્ષ પામી રહ્યાં છે. એમના મનમાં જરા પણ શંકા અને સંકોચ નથી. હે જાનકી! સાંભળો, તમારા વિના આ સૌ આજે એવા હરખાય છે, જાણે કે રાજ્ય પામી ગયાં હોય (અર્થાત્ તમારાં અંગોની સામે આ સઘળા તુચ્છ, અપમાનિત અને લજ્જિત હતાં. આજે તમને ન જોઈને તેઓ પોતાની શોભાના અભિમાનમાં ફૂલાઈ રહ્યાં છે). ॥ ૭॥

કિમિ સહિ જાત અનખ તોહિ પાહીં। પ્રિયા બેગિ પ્રગટસિ કસ નાહીં ॥
એહિ બિધિ ખોજત બિલપત સ્વામી। મનહુઁ મહા બિરહી અતિ કામી ॥ ૮॥

તમારાથી આ અનખ (સ્પર્ધા) કેવી રીતે સહી શકાય છે? હે પ્રિયે! તમે તરત જ પ્રગટ કેમ થતાં નથી? આ પ્રકારે [અનન્ત બ્રહ્માંડોના અથવા મહામહિમામયી સ્વરૂપાશક્તિ શ્રીસીતાજીના] સ્વામી શ્રીરામજી સીતાજીને શોધતાં [આ પ્રમાણે] વિલાપ કરે છે, જાણે કે કોઈ મહાવિરહી અને અત્યંત કામી પુરુષ હોય! ॥ ૮॥

પૂરનકામ રામ સુખ રાસી। મનુજચરિત કર અજ અબિનાસી ॥
આગેં પરા ગીધપતિ દેખા। સુમિરત રામ ચરન જિન્હ રેખા ॥ ૯॥

પૂર્ણકામ, આનંદના ભંડાર! અજન્મા અને અવિનાશી શ્રીરામજી મનુષ્યોનાં જેવાં ચરિત્રો કરી રહ્યાં છે. આગળ [જતાં] તેમણે ગીધપતિ જટાયુને પડેલો જોયો. તે શ્રીરામજીના ચરણોનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો, જેમાં [ધજા, ધનુષ આદિની] રેખાઓ (ચિહ્ન) છે. ॥ ૯॥

દો૦ – કર સરોજ સિર પરસેઉ કૃપાસિંધુ રઘુબીર ॥
નિરખિ રામ છબિ ધામ મુખ બિગત ભઈ સબ પીર ॥ ૩૦॥

કૃપાસાગર શ્રીરઘુવીરે પોતાના કરકમળથી તેના સિરને સ્પર્શ કર્યો (તેના સિર પર કરકમળ ફેરવ્યો). શોભાધામ શ્રીરામજીનું [પરમ સુન્દર] મુખ જોઈને તેની સઘળી પીડા જતી રહી. ॥ ૩૦॥

ચૌ૦ – તબ કહ ગીધ બચન ધરિ ધીરા। સુનહુ રામ ભંજન ભવ ભીરા॥
નાથ દસાનન યહ ગતિ કીન્હી। તેહિં ખલ જનકસુતા હરિ લીન્હી॥૧॥

પછી ધીરજ ધરીને ગીધે આ વચન કહ્યાં – હે ભવભંજન શ્રીરામજી! સાંભળો. હે નાથ! રાવણે મારી આ દશા કરી છે. તે જ દુષ્ટે જાનકીજીનું હરણ કર્યું છે. ॥૧॥

લૈ દચ્છિન દિસિ ગયઉ ગોસાઈં। બિલપતિ અતિ કુરરી કી નાઈં॥
દરસ લાગિ પ્રભુ રાખેઉઁ પ્રાના। ચલન ચહત અબ કૃપાનિધાના॥૨॥

હે ગોસાઈં! તે તેમને લઈને દક્ષિણ દિશામાં ગયો છે. સીતાજી ટીટોડીની જેમ અત્યંત વિલાપ કરી રહ્યાં હતાં. હે પ્રભો! મેં આપનાં દર્શન માટે જ પ્રાણ રોકી રાખ્યા હતા. હે કૃપાનિધાન! હવે, આ પ્રાણ જવા જ માગે છે. ॥૨॥

રામ કહા તનુ રાખહુ તાતા। મુખ મુસુકાઈ કહી તેહિં બાતા॥
જા કર નામ મરત મુખ આવા। અધમઉ મુકુત હોઈ શ્રુતિ ગાવા॥૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું – હે તાત! આ શરીરને જીવિત રાખો. ત્યારે તેણે મલકાતાં મુખે આ વાત કહી – મરતી વખતે જેમનું નામ મુખમાં આવી જવાથી અધમ (મહાન પાપી) પણ મુક્ત થઈ જાય છે, એવું વેદો કહે છે – ॥૩॥

સો મમ લોચન ગોચર આગેં। રાખૌં દેહ નાથ કેહિ ખાઁગે॥
જલ ભરિ નયન કહહિં રઘુરાઈ। તાત કર્મ નિજ તેં ગતિ પાઈ॥૪॥

તે જ (આપ) મારાં નેત્રોનો વિષય થઈને સામે ઊભા છો. હે નાથ! હવે હું કઈ ઊણપ [ની પૂર્તિ] માટે દેહને રાખું? નેત્રોમાં જળ ભરીને શ્રીરઘુનાથજી કહેવા લાગ્યા – હે તાત! આપે આપનાં શ્રેષ્ઠ કાર્યોથી [દુર્લભ] ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. ॥૪॥

પરહિત બસ જિન્હ કે મન માહીં। તિન્હ કહુઁ જગ દુર્લભ કછુ નાહીં॥
તનુ તજિ તાત જાહુ મમ ધામા। દેઉઁ કાહ તુમ્હ પૂરનકામા॥૫॥

જેમના મનમાં બીજાનું હિત વસે છે (સમાયેલું રહે છે), તેમના માટે જગતમાં કંઈ પણ (કોઈ પણ ગતિ) દુર્લભ નથી. હે તાત! શરીર છોડીને આપ મારા પરમ ધામમાં જાઓ. હું આપને શું આપું? આપ તો પૂર્ણકામ છો (સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છો). ॥૫॥

દો૦ – સીતા હરન તાત જનિ કહહુ પિતા સન જાઇ।
જૌં મૈં રામ ત કુલ સહિત કહિહિ દસાનન આઇ॥૩૧॥

હે તાત! સીતાહરણની વાત આપ જઈને પિતાજીને કહેશો નહિ. જો હું રામ છું તો દશમુખી રાવણ કુટુમ્બસહિત ત્યાં આવીને સ્વયં જ કહેશે. ॥૩૧॥

ચૌ૦ – ગીધ દેહ તજિ ધરિ હરિ રૂપા। ભૂષન બહુ પટ પીત અનૂપા॥
સ્યામ ગાત બિસાલ ભુજ ચારી। અસ્તુતિ કરત નયન ભરિ બારી॥ ૧॥

જટાયુએ ગીધનો દેહ છોડીને હરિનું રૂપ ધારણ કર્યું અને ઘણાં જ અનુપમ (દિવ્ય) આભૂષણો અને [દિવ્ય] પીતામ્બર પહેરી લીધાં. શ્યામ શરીર છે, ચાર વિશાળ ભુજાઓ છે અને નેત્રોમાં [પ્રેમ તથા આનન્દના આસુંઓનું] જળ ભરીને તે સ્તુતિ કરી રહ્યો છે – ॥ ૧॥

છં૦ – જય રામ રૂપ અનૂપ નિર્ગુન સગુન ગુન પ્રેરક સહી।
દસસીસ બાહુ પ્રચંડ ખંડન ચંડ સર મંડન મહી॥
પાથોદ ગાત સરોજ મુખ રાજીવ આયત લોચનં।
નિત નૌમિ રામુ કૃપાલ બાહુ બિસાલ ભવ ભય મોચનં॥ ૧॥

હે શ્રીરામજી! આપનો જય થાઓ! આપનું રૂપ અનુપમ છે, આપ નિર્ગુણ છો. સગુણ છો અને ખરેખર આપ જ ગુણોના (માયાના) પ્રેરક છો. દસ સિરવાળા રાવણની પ્રચંડ ભુજાઓના ટુકડે-ટુકડા કરવા માટે પ્રચંડ બાણ ધારણ કરનાર, પૃથ્વીને સુશોભિત કરનાર, જળયુક્ત મેઘના સમાન શ્યામ શરીરવાળા, કમળના સમાન મુખ અને [લાલ] કમળના સમાન વિશાળ નેત્રોવાળા, વિશાળ ભુજાઓવાળા અને ભવભયથી છોડાવનાર કૃપાળુ શ્રીરામજીને હું નિત્ય નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧॥

બલમપ્રમેયમનાદિમજમબ્યક્તમેકમગોચરં।
ગોબિંદ ગોપર દ્વંદ્વહર બિગ્યાનઘન ધરનીધરં॥
જે રામ મંત્ર જપંત સંત અનંત જન મન રંજનં।
નિત નૌમિ રામ અકામ પ્રિય કામાદિ ખલ દલ ગંજનં॥ ૨॥

આપ અપરિમિત બળવાળા છો, અનાદિ, અજન્મા, અવ્યક્ત (નિરાકાર) એક (અદ્વિતીય), અગોચર (અલક્ષ્ય), ગોવિન્દ (વેદવાક્યો દ્વારા જાણવા યોગ્ય) ઇન્દ્રિયોથી અતીત, [જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોકાદિ] દ્વન્દ્વોને હરનાર, વિજ્ઞાનની ઘનમૂર્તિ અને પૃથ્વીના આધાર છો. તથા જે સંતો રામમંત્રને જપે છે, તે અનન્ત સેવકોના મનને આનંદ આપનાર છે. તે નિષ્કામપ્રિય (નિષ્કામજનોના પ્રેમી અથવા તેમને પ્રિય) તથા કામ આદિ દુષ્ટો(દુષ્ટ વૃત્તિઓ)ના દળનો નાશ કરનાર, શ્રીરામજીને હું નિત્ય નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૨॥

જેહિ શ્રુતિ નિરંજન બ્રહ્મ બ્યાપક બિરજ અજ કહિ ગાવહીં।
કરિ ધ્યાન ગ્યાન બિરાગ જોગ અનેક મુનિ જેહિ પાવહીં॥
સો પ્રગટ કરુનાકંદ સોભા બૃંદ અગ જગ મોહઈ।
મમ હૃદય પંકજ ભૃંગ અંગ અનંગ બહુ છબિ સોહઈ॥ ૩॥

જેમનું શ્રુતિઓ નિરંજન (માયાથી પર), બ્રહ્મ, વ્યાપક, નિર્વિકાર અને જન્મરહિત કહીને ગાન કરે છે. મુનિઓ જેમને ધ્યાન, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગ આદિ અનેક સાધનો કરીને પામે છે.

તે જ કરુણાકન્દ (કરુણાની વર્ષા કરનારા), શોભાના સમૂહ [સ્વયં શ્રીભગવાન] પ્રગટ થઈને જડ-ચેતન સમસ્ત જગતને મોહિત કરી રહ્યા છે. મારા હૃદય કમળના ભ્રમરરૂપ તેમના અંગે-અંગમાં ઘણા જ કામદેવોની છબી શોભા પામી રહી છે. ॥ ૩॥

જો અગમ સુગમ સુભાવ નિર્મલ અસમ સમ સીતલ સદા।
પસ્યંતિ જં જોગી જતન કરિ કરત મન ગો બસ સદા॥
સો રામ રમા નિવાસ સંતત દાસ બસ ત્રિભુવન ધની।
મમ ઉર બસઉ સો સમન સંસૃતિ જાસુ કીરતિ પાવની॥ ૪॥

જેઓ અગમ અને સુગમ છે, નિર્મળ સ્વભાવ છે, વિષમ અને સમ છે અને સદા શીતળ (શાન્ત) છે. મન અને ઇન્દ્રિયોને સદા વશ કરનાર યોગી બહુ જ સાધન કરવાથી જેમને જોઈ શકે છે તે ત્રણેય લોકોના સ્વામી રમાનિવાસ શ્રીરામજી નિરંતર પોતાના દાસોના વશમાં રહે છે, તેઓ જ મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો, જેમની પવિત્ર કીર્તિ આવાગમનને મટાડનારી છે. ॥ ૪॥

દો૦ – અબિરલ ભગતિ માગિ બર ગીધ ગયઉ હરિધામ।
તેહિ કી ક્રિયા જથોચિત નિજ કર કીન્હી રામ॥ ૩૨॥

અખંડ ભક્તિનું વરદાન માગીને ગૃધ્રરાજ જટાયુ શ્રીહરિના પરમધામમાં ચાલ્યા ગયા. શ્રીરામચન્દ્રજીએ તેની [દાહસંસ્કાર આદિ સઘળી] ક્રિયાઓ યથાયોગ્ય પોતાના હાથે કરી. ॥ ૩૨॥

ચૌ૦ – કોમલ ચિત અતિ દીનદયાલા। કારન બિનુ રઘુનાથ કૃપાલા॥
ગીધ અધમ ખગ આમિષ ભોગી। ગતિ દીન્હી જો જાચત જોગી॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજી અત્યંત કોમળ ચિત્તવાળા, દીનદયાળુ અને કારણ વિના જ કૃપાળુ છે. ગીધ (પક્ષીઓમાં પણ) અધમ પક્ષી અને માંસાહારી હતું, તેને પણ તે દુર્લભ ગતિ આપી, જેને યોગીજનો માગતા રહે છે. ॥ ૧॥

સુનહુ ઉમા તે લોગ અભાગી। હરિ તજિ હોહિં બિષય અનુરાગી॥
પુનિ સીતહિ ખોજત દ્વૌ ભાઈ। ચલે બિલોકત બન બહુતાઈ॥ ૨॥

[શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! સાંભળો, તે લોકો અભાગિયા છે, જેઓ ભગવાનને છોડીને વિષયોમાં અનુરાગ (પ્રીતિ) કરે છે. પછી બન્ને ભાઈઓ સીતાજીને શોધતાં શોધતાં આગળ ચાલ્યા. તેઓ વનની ગીચતા જોતા જાય છે. ॥ ૨॥

સંકુલ લતા બિટપ ઘન કાનન। બહુ ખગ મૃગ તહઁ ગજ પંચાનન॥
આવત પંથ કબંધ નિપાતા। તેહિં સબ કહી સાપ કૈ બાતા॥ ૩॥

તે ગીચ (ગાઢ) વન લતાઓ અને વૃક્ષોથી ભરેલું છે. તેમાં ઘણાં જ પક્ષીઓ, હરણ, હાથી અને સિંહ રહે છે. શ્રીરામજીએ રસ્તામાં આવતાં કબંધ રાક્ષસને મારી નાખ્યો. તેણે પોતાના શાપની બધી વાત કહી. ॥ ૩॥

દુરબાસા મોહિ દીન્હી સાપા। પ્રભુ પદ પેખિ મિટા સો પાપા ॥
સુનુ ગંધર્બ કહઉઁ મૈં તોહી। મોહિ ન સોહાઇ બ્રહ્મકુલ દ્રોહી ॥ ૪॥

[તે બોલ્યો –] દુર્વાસાજીએ મને શાપ આપ્યો હતો. હવે, પ્રભુના ચરણોનાં દર્શનથી તે પાપ મટી ગયું. [શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે ગન્ધર્વ! સાંભળો, હું તમને કહું છું, બ્રાહ્મણકુળનો દ્રોહ કરનાર મને ગમતો નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – મન ક્રમ બચન કપટ તજિ જો કર ભૂસુર સેવ।
મોહિ સમેત બિરંચિ સિવ બસ તાકેં સબ દેવ ॥ ૩૩॥

મન, વચન અને કર્મથી કપટ છોડીને જે લોકો ભૂદેવ-બ્રાહ્મણોની સેવા કરે છે, મારા સહિત બ્રહ્મા, શિવ વગેરે સર્વે દેવતાઓ તેના વશમાં થઈ જાય છે. ॥ ૩૩॥

ચૌ૦ – સાપત તાડ઼ત પરુષ કહંતા। બિપ્ર પૂજ્ય અસ ગાવહિં સંતા ॥
પૂજિઅ બિપ્ર સીલ ગુન હીના। સૂદ્ર ન ગુન ગન ગ્યાન પ્રબીના ॥ ૧॥

શાપ આપતો, મારતો અને કઠોર વચન કહેતોય બ્રાહ્મણ પૂજનીય છે, એમ સંતો કહે છે. શીલ અને ગુણથી હીન પણ બ્રાહ્મણ પૂજનીય છે અને ગુણગણોથી (ગુણોના સમૂહોથી) યુક્ત અને જ્ઞાનમાં નિપુણ હોય તો પણ શૂદ્ર પૂજનીય નથી. ॥ ૧॥

કહિ નિજ ધર્મ તાહિ સમુઝાવા। નિજ પદ પ્રીતિ દેખિ મન ભાવા ॥
રઘુપતિ ચરન કમલ સિરુ નાઈ। ગયઉ ગગન આપનિ ગતિ પાઈ ॥ ૨॥

શ્રીરામજીએ પોતાનો ધર્મ (ભાગવત્-ધર્મ) કહીને તેને સમજાવ્યો. પોતાના ચરણોમાં પ્રેમ જોઈને તે તેમના મનને ગમ્યો. ત્યાર પછી શ્રીરઘુનાથજીનાં ચરણકમળમાં શીશ નમાવીને તે પોતાની ગતિ (ગન્ધર્વનું સ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરીને આકાશમાં ચાલ્યો ગયો. ॥ ૨॥

તાહિ દેઇ ગતિ રામ ઉદારા। સબરી કેં આશ્રમ પગુ ધારા ॥
સબરી દેખિ રામ ગૃહઁ આએ। મુનિ કે બચન સમુઝિ જિયઁ ભાએ ॥ ૩॥

ઉદાર શ્રીરામજી તેને ગતિ આપીને શ્રીશબરીજીના આશ્રમમાં પધાર્યા. શબરીજીએ શ્રીરામચન્દ્રજીને ઘરમાં આવેલા જોયા, ત્યારે મુનિ મતંગજીનાં વચનોને યાદ કરીને તેમનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું. ॥ ૩॥

સરસિજ લોચન બાહુ બિસાલા। જટા મુકુટ સિર ઉર બનમાલા ॥
સ્યામ ગૌર સુંદર દોઉ ભાઈ। સબરી પરી ચરન લપટાઈ ॥ ૪॥

કમળ-સમાન નેત્ર અને વિશાળ ભુજાવાળા, સિર પર જટાઓના મુગટ અને હૃદય પર વનમાળા ધારણ કરીને સુન્દર શ્યામ અને ગૌર બન્ને ભાઈઓના ચરણોમાં શબરીજી વીંટળાઈ વળ્યાં. (નમી પડ્યાં.) ॥ ૪॥

પ્રેમ મગન મુખ બચન ન આવા। પુનિ પુનિ પદ સરોજ સિર નાવા॥
સાદર જલ લૈ ચરન પખારે। પુનિ સુંદર આસન બૈઠારે॥ ૫॥

તેઓ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. મુખમાંથી વચન નીકળતાં નથી. વારંવાર ચરણકમળોમાં શીશ નમાવી રહ્યાં છે. પછી જળ લઈને આદરપૂર્વક બન્ને ભાઈઓના ચરણ ધોયા અને પછી તેમને સુન્દર આસનો પર બેસાડ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – કંદ મૂલ ફલ સુરસ અતિ દિએ રામ કહુઁ આનિ।
પ્રેમ સહિત પ્રભુ ખાએ બારંબાર બખાનિ॥ ૩૪॥

તેમણે અત્યંત રસીલાં અને સ્વાદિષ્ટ કન્દ, મૂળ અને ફળ લાવીને શ્રીરામજીને આપ્યાં. પ્રભુએ વારંવાર પ્રશંસા કરીને પ્રેમસહિત આરોગ્યાં. ॥ ૩૪॥

ચૌ૦ – પાનિ જોરિ આગેં ભઇ ઠાઢ઼ી। પ્રભુહિ બિલોકિ પ્રીતિ અતિ બાઢ઼ી॥
કેહિ બિધિ અસ્તુતિ કરૌં તુમ્હારી। અધમ જાતિ મૈં જડ઼મતિ ભારી॥ ૧॥

પછી, શબરીજી હાથ જોડીને આગળ ઊભાં રહી ગયાં. પ્રભુને જોઈને તેમનો પ્રેમ અત્યંત વધી ગયો. [તેમણે કહ્યું –] હું કયા પ્રકારે આપની સ્તુતિ કરું? હું નીચ જાતિની અને અત્યંત મૂઢમતિ છું. ॥ ૧॥

અધમ તે અધમ અધમ અતિ નારી। તિન્હ મહઁ મૈં મતિમંદ અઘારી॥
કહ રઘુપતિ સુનુ ભામિનિ બાતા। માનઉઁ એક ભગતિ કર નાતા॥ ૨॥

જે અધમમાંય અધમ છે, તેમાંય સ્ત્રીઓ અત્યંત અધમ છે. વળી, તેમાંય હે પાપનાશન! હું તો મંદબુદ્ધિ છું. શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું – હે ભામિની! મારી વાત સાંભળ; હું તો માત્ર એક ભક્તિનો જ સંબંધ જાણું છું (માનું છું). ॥ ૨॥

જાતિ પાઁતિ કુલ ધર્મ બડ઼ાઈ। ધન બલ પરિજન ગુન ચતુરાઈ॥
ભગતિ હીન નર સોહઇ કૈસા। બિનુ જલ બારિદ દેખિઅ જૈસા॥ ૩॥

નાત, જાત, કુળ, ધર્મ, મોટાઈ, ધન, બળ, કુટુંબ, ગુણ અને ચતુરતા – આ બધું હોવા છતાંય ભક્તિથી રહિત મનુષ્ય એવો લાગે છે, જાણે કે જળહીન વાદળાંનું [શોભાહીન] દેખાવું છે. ॥ ૩॥

નવધા ભગતિ કહઉઁ તોહિ પાહીં। સાવધાન સુનુ ધરુ મન માહીં॥
પ્રથમ ભગતિ સંતન્હ કર સંગા। દૂસરિ રતિ મમ કથા પ્રસંગા॥ ૪॥

હું તને હવે નવધા ભક્તિ કહું છું. તું સાવધાન થઈને સાંભળ અને મનમાં ધારણ કર. પહેલી ભક્તિ છે સંતોનો સત્સંગ, બીજી ભક્તિ છે મારા કથા-પ્રસંગોમાં પ્રેમ; ॥ ૪॥

દો૦ – ગુર પદ પંકજ સેવા તીસરિ ભગતિ અમાન।
ચૌથિ ભગતિ મમ ગુન ગન કરઇ કપટ તજિ ગાન ॥ ૩૫॥

ત્રીજી ભક્તિ છે અભિમાનરહિત થઈને ગુરુનાં ચરણકમળોની સેવા અને ચોથી ભક્તિ એ છે કે કપટ છોડીને મારા ગુણસમૂહોનું ગાન કરવું. ॥ ૩૫॥

ચૌ૦ – મંત્ર જાપ મમ દૃઢ઼ બિસ્વાસા। પંચમ ભજન સો બેદ પ્રકાસા ॥
છઠ દમ સીલ બિરતિ બહુ કરમા। નિરત નિરંતર સજ્જન ધરમા ॥ ૧॥

મારા (રામ) મન્ત્રનો જાપ અને મારામાં દૃઢ વિશ્વાસ – આ પાંચમી ભક્તિ છે, જે વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. છઠ્ઠી ભક્તિ છે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શીલ (સારો સ્વભાવ કે ચારિત્ર્ય), ઘણાં કાર્યોમાંથી વૈરાગ્ય અને નિરંતર સંત પુરુષોના ધર્મ(આચરણ)માં જોડાઈ રહેવું. ॥ ૧॥

સાતવઁ સમ મોહિ મય જગ દેખા। મોતેં સંત અધિક કરિ લેખા ॥
આઠવઁ જથાલાભ સંતોષા। સપનેહુઁ નહિં દેખઇ પરદોષા ॥ ૨॥

સાતમી ભક્તિ છે જગતમાત્રને સમભાવથી મારામાં ઓતપ્રોત (રામમય) જોવું અને સંતોને મારાથી પણ અધિક કરીને માનવા. આઠમી ભક્તિ છે જે કંઈ મળી જાય, તેમાં જ સંતોષ માનવો અને સ્વપ્નમાંય પારકા દોષો ન જોવા. ॥ ૨॥

નવમ સરલ સબ સન છલહીના। મમ ભરોસ હિયઁ હરષ ન દીના ॥
નવ મહુઁ એકઉ જિન્હ કેં હોઈ। નારિ પુરુષ સચરાચર કોઈ ॥ ૩॥

નવમી ભક્તિ છે સરળતા અને સર્વની સાથે કપટરહિત વર્તન કરવું, હૃદયમાં મારો ભરોસો રાખવો અને કોઈ પણ અવસ્થામાં હર્ષ અને દૈન્ય(વિષાદ)નું ન હોવું – આ નવમાંથી એક પણ જેમનામાં હોય છે, તે સ્ત્રી-પુરુષ, જડ-ચેતન કોઈ પણ કેમ ન હોય – ॥ ૩॥

સોઈ અતિસય પ્રિય ભામિનિ મોરેં। સકલ પ્રકાર ભગતિ દૃઢ઼ તોરેં ॥
જોગિ બૃંદ દુરલભ ગતિ જોઈ। તો કહુઁ આજુ સુલભ ભઇ સોઈ ॥ ૪॥

હે ભામિની! મને તે અત્યંત પ્રિય છે. વળી, તારામાં તો સર્વ પ્રકારની દૃઢ ભક્તિ છે. માટે જે ગતિ યોગીઓનેય દુર્લભ છે, તે આજ તારા માટે સુલભ થઈ ગઈ છે. ॥ ૪॥

મમ દરસન ફલ પરમ અનૂપા। જીવ પાવ નિજ સહજ સરૂપા ॥
જનકસુતા કઇ સુધિ ભામિની। જાનહિ કહુ કરિબરગામિની ॥ ૫॥

મારા દર્શનનું પરમ અનુપમ ફળ એ છે કે જીવ પોતાના સહજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હે ભામિની! હવે જો ગજગામિની જાનકીની કંઈ ખબર જાણતી હોય તો કહે. ॥ ૫॥

પંપા સરહિ જાહુ રઘુરાઈ। તહઁ હોઇહિ સુગ્રીવ મિતાઈ ॥
સો સબ કહિહિ દેવ રઘુબીરા। જાનતહૂઁ પૂછહુ મતિધીરા ॥ ૬॥

[શબરીએ કહ્યું –] હે રઘુનાથજી! આપ પંપા નામના સરોવરે જાઓ. ત્યાં આપની સુગ્રીવની સાથે મિત્રતા થશે. હે દેવ! હે રઘુવીર! તે સમસ્ત વિવરણ કહેશે. હે ધીરબુદ્ધિ! આપ સઘળું જાણતા હોવા છતાંય મને પૂછો છો! ॥ ૬॥

બાર બાર પ્રભુ પદ સિરુ નાઈ। પ્રેમ સહિત સબ કથા સુનાઈ ॥ ૭॥

વારંવાર પ્રભુના ચરણોમાં શીશ નમાવીને, પ્રેમસહિત તેણે સઘળી કથા સંભળાવી. ॥ ૭॥

છં૦ – કહિ કથા સકલ બિલોકિ હરિ મુખ હૃદયઁ પદ પંકજ ધરે।
તજિ જોગ પાવક દેહ હરિ પદ લીન ભઈ જહઁ નહિં ફિરે ॥
નર બિબિધ કર્મ અધર્મ બહુ મત સોકપ્રદ સબ ત્યાગહૂ।
બિસ્વાસ કરિ કહ દાસ તુલસી રામ પદ અનુરાગહૂ ॥

સઘળી કથા કહીને, ભગવાનના મુખનાં દર્શન કરીને, હૃદયમાં તેમનાં ચરણકમળોને ધારણ કરી લીધાં અને યોગાગ્નિથી દેહનો ત્યાગ કરીને તે એ દુર્લભ હરિપદમાં લીન થઈ ગયાં, જ્યાંથી પાછા ફરવાનું હોતું નથી. તુલસીદાસજી કહે છે કે અનેક પ્રકારનાં કર્મ, અધર્મ અને ઘણા જ મત – આ સર્વે શોકપ્રદ છે; હે મનુષ્યો! એમનો ત્યાગ કરી દો અને વિશ્વાસ કરીને શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રેમ કરો.• ॥ ૮॥

દો૦ – જાતિ હીન અઘ જન્મ મહિ મુક્ત કીન્હિ અસિ નારિ।
મહામંદ મન સુખ ચહસિ ઐસે પ્રભુહિ બિસારિ ॥ ૩૬॥

જે નીચ જાતિની અને પાપોની જન્મભૂમિ હતી, એવી સ્ત્રીને પણ જેમણે મુક્ત કરી દીધી, અરે મહાદુર્બુદ્ધિ મન! તું આવા પ્રભુને ભૂલીને સુખ ઇચ્છે છે? ॥ ૩૬॥

ચૌ૦ – ચલે રામ ત્યાગા બન સોઊ। અતુલિત બલ નર કેહરિ દોઊ ॥
બિરહી ઇવ પ્રભુ કરત બિષાદા। કહત કથા અનેક સંબાદા ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ તે વનને પણ છોડી દીધું અને તેઓ આગળ ચાલ્યા. બન્ને ભાઈઓ અતુલનીય બળવાન અને મનુષ્યોમાં સિંહના સમાન છે. પ્રભુ વિરહીની માફક વિષાદ કરતાં અનેક કથાઓ અને સંવાદો કહે છે – ॥ ૧॥

લછિમન દેખુ બિપિન કઇ સોભા। દેખત કેહિ કર મન નહિં છોભા ॥
નારિ સહિત સબ ખગ મૃગ બૃંદા। માનહુઁ મોરિ કરત હહિં નિંદા ॥ ૨॥

હે લક્ષ્મણ! જરા વનની શોભા તો જુઓ. એને જોઈને કોનું મન ક્ષુબ્ધ નહિ થાય? પક્ષી અને પશુઓના સમૂહ સર્વે સ્ત્રીઓ સહિત છે. જાણે કે તેઓ મારી નિંદા કરી રહ્યાં છે. ॥ ૨॥

હમહિ દેખિ મૃગ નિકર પરાહીં। મૃગીં કહહિં તુમ્હ કહઁ ભય નાહીં ॥
તુમ્હ આનંદ કરહુ મૃગ જાએ। કંચન મૃગ ખોજન એ આએ ॥ ૩॥

અમને જોઈને [જ્યારે ડરના માર્યા] હરણોનાં ટોળાં ભાગવા લાગે છે, ત્યારે હરણીઓ તેમને કહે છે – તમને ભય નથી. તમે તો સાધારણ હરણોથી ઉત્પન્ન થયા છો, એટલે તમે આનન્દ કરો. એ તો સોનાનું હરણ શોધવા આવ્યા છે. ॥ ૩॥

સંગ લાઈ કરિનીં કરિ લેહીં। માનહુઁ મોહિ સિખાવનુ દેહીં॥
સાસ્ત્ર સુચિંતિત પુનિ પુનિ દેખિઅ। ભૂપ સુસેવિત બસ નહિં લેખિઅ॥ ૪॥

હાથી હાથણીઓને સાથે જ રાખે છે, જાણે કે તેઓ મને શિખામણ આપે છે [કિ સ્ત્રીને ક્યારેય એકલી છોડવી ન જોઈએ]. સારી રીતે ચિંતન કરેલા શાસ્ત્રને પણ વારંવાર જોતાં રહેવું જોઈએ. સારી રીતે સેવા કરવા છતાંય રાજાને વશમાં ન સમજવો જોઈએ. ॥ ૪॥

રાખિઅ નારિ જદપિ ઉર માહીં। જુબતી સાસ્ત્ર નૃપતિ બસ નાહીં॥
દેખહુ તાત બસંત સુહાવા। પ્રિયા હીન મોહિ ભય ઉપજાવા॥ ૫॥

અને સ્ત્રીને ભલે હૃદયમાં જ કેમ ન રાખવામાં આવે; પરન્તુ યુવા સ્ત્રી, શાસ્ત્ર અને રાજા કોઈના વશમાં રહેતાં નથી. હે તાત! આ સુન્દર વસન્તને તો જુઓ. પ્રિયાના વિના મને તે ભય ઉત્પન્ન કરી રહી છે. ॥ ૫॥

દો૦ – બિરહ બિકલ બલહીન મોહિ જાનેસિ નિપટ અકેલ।
સહિત બિપિન મધુકર ખગ મદન કીન્હ બગમેલ॥ ૩૭ (ક)॥

મને વિરહથી વ્યાકુળ, બળહીન અને બિલકુલ એકલો જાણીને કામદેવે વન, ભમરા અને પક્ષીઓને સાથે લઈને મારી પર હુમલો કરી દીધો. ॥ ૩૭ (ક)॥

દેખિ ગયઉ ભ્રાતા સહિત તાસુ દૂત સુનિ બાત।
ડેરા કીન્હેઉ મનહુઁ તબ કટકુ હટકિ મનજાત॥ ૩૭ (ખ)॥

પરંતુ જ્યારે તેનો દૂત આ જોઈ ગયો કે હું ભાઈની સાથે છું (એકલો નથી) ત્યારે તેની વાત સાંભળીને કામદેવે જાણે કે સેનાને રોકીને ડેરો તાણી દીધો છે. ॥ ૩૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – બિટપ બિસાલ લતા અરુઝાની। બિબિધ બિતાન દિએ જનુ તાની॥
કદલિ તાલ બર ધુજા પતાકા। દેખિ ન મોહ ધીર મન જાકા॥ ૧॥

વિશાળ વૃક્ષોમાં લતાઓ એવી વીંટળાયેલી જણાય છે કે જાણે વિવિધ પ્રકારના તંબૂ તાણી દેવામાં આવ્યાં છે. કેળ અને તાડ સુન્દર ધજા-પતાકા સમાન છે. એમને જોઈને તે જ નથી મોહિત થતો કે જેનું મન ધીર છે. ॥ ૧॥

બિબિધ ભાઁતિ ફૂલે તરુ નાના। જનુ બાનૈત બને બહુ બાના॥
કહુઁ કહુઁ સુંદર બિટપ સુહાએ। જનુ ભટ બિલગ બિલગ હોઇ છાએ॥ ૨॥

અનેક વૃક્ષો જુદી જુદી રીતે ફાલ્યાં છે. જાણે જુદા જુદા પોશાક ધારણ કરેલ અનેક તીર મારનારા હોય. ક્યાંક ક્યાંક સુન્દર વૃક્ષો શોભા આપી રહ્યાં છે, જાણે કે યોદ્ધા લોકોએ અલગ-અલગ થઈને છાવણી નાખી હોય. ॥ ૨॥

કૂજત પિક માનહુઁ ગજ માતે । ઢેક મહોખ ઊઁટ બિસરાતે ॥
મોર ચકોર કીર બર બાજી । પારાવત મરાલ સબ તાજી ॥ ૩॥

કોયલો કૂંજી રહી છે, એ એવું જણાય છે કે મદમસ્ત હાથી [ચિત્કારી રહ્યા] હોય. ઢેક (જળચર) અને મહોખ પક્ષીઓ જાણે કે ઊંટ અને ખચ્ચર છે. મોર, ચકોર, પોપટ, કબૂતર અને હંસ જાણે સઘળા સુન્દર તાજી (અરબી) ઘોડા છે. ॥ ૩॥

તીતિર લાવક પદચર જૂથા । બરનિ ન જાઈ મનોજ બરૂથા ॥
રથ ગિરિ સિલા દુંદુભીં ઝરના । ચાતક બંદી ગુન ગન બરના ॥ ૪॥

તેતર અને બટેર પક્ષીઓ પાયદળ સૈનિકોનાં ટોળાં છે. કામદેવની સેનાનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. પર્વતોની શિલાઓ રથ અને જળનાં ઝરણાં નગારાં છે. બપૈયા ભાટ છે, જે ગુણસમૂહ(બિરદાવલી)નું વર્ણન કરે છે. ॥ ૪॥

મધુકર મુખર ભેરિ સહનાઈ । ત્રિબિધ બયારિ બસીઠીં આઈ ॥
ચતુરંગિની સેન સઁગ લીન્હેં । બિચરત સબહિ ચુનૌતી દીન્હેં ॥ ૫॥

ભમરાઓનો ગુંજારવ ભેરી અને શરણાઈ છે. શીતળ મન્દ અને સુગંધિત વાયુ જાણે દૂતનું કાર્ય લઈને આવેલ છે. આ પ્રકારે ચતુરંગિણી સેના સાથે લઈને કામદેવ જાણે સર્વેને પડકારતો વિચરી રહ્યો છે. ॥ ૫॥

લછિમન દેખત કામ અનીકા । રહહિં ધીર તિન્હ કૈ જગ લીકા ॥
એહિ કેં એક પરમ બલ નારી । તેહિ તેં ઉબર સુભટ સોઈ ભારી ॥ ૬॥

હે લક્ષ્મણ! કામદેવની આ સેનાને જોઈને જે લોકો ધીર બની રહે છે, જગતમાં તેમની જ વીરોમાં પ્રતિષ્ઠા થાય છે. આ કામદેવની એક સ્ત્રીનું મોટું ભારે બળ છે. તેનાથી જે બચી જાય, તે જ શ્રેષ્ઠ યોદ્ધો છે. ॥ ૬॥

દો૦ – તાત તીનિ અતિ પ્રબલ ખલ કામ ક્રોધ અરુ લોભ ।
મુનિ બિગ્યાન ધામ મન કરહિં નિમિષ મહુઁ છોભ ॥ ૩૮ (ક) ॥

હે તાત! કામ, ક્રોધ અને લોભ - આ ત્રણ અત્યન્ત પ્રબળ દુષ્ટો છે. એ વિજ્ઞાનના ધામ મુનિઓના મનને પણ પળવારમાં ક્ષુબ્ધ કરી દે છે. ॥ ૩૮ (ક)॥

લોભ કેં ઇચ્છા દંભ બલ કામ કેં કેવલ નારિ ।
ક્રોધ કેં પરુષ બચન બલ મુનિબર કહહિં બિચારિ ॥ ૩૮ (ખ) ॥

લોભને ઇચ્છા અને દંભનું બળ છે. કામને કેવળ સ્ત્રીનું બળ છે અને ક્રોધને કઠોર વચનોનું બળ છે; શ્રેષ્ઠ મુનિઓ વિચારીને આવું કહે છે. ॥ ૩૮ (ખ)॥

ચૌ૦ – ગુનાતીત સચરાચર સ્વામી । રામ ઉમા સબ અંતરજામી ॥
કામિન્હ કૈ દીનતા દેખાઈ । ધીરન્હ કેં મન બિરતિ દૃઢ઼ાઈ ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! શ્રીરામચન્દ્રજી ગુણાતીત (ત્રણે ગુણોથી પર), ચરાચર જગતના સ્વામી અને સર્વના અન્તરને જાણનાર (અન્તર્યામી) છે. [ઉપરોક્ત વાતો કહીને] તેમણે કામી લોકોની દીનતા (વિવશતા) જણાવી છે અને ધીર (વિવેકી) પુરુષોના મનમાં વૈરાગ્યને દૃઢ કર્યો છે. ॥ ૧॥

ક્રોધ મનોજ લોભ મદ માયા । છૂટહિં સકલ રામ કીં દાયા ॥
સો નર ઇંદ્રજાલ નહિં ભૂલા । જા પર હોઈ સો નટ અનુકૂલા ॥ ૨॥

ક્રોધ, કામ, લોભ, મદ અને માયા - આ સર્વે શ્રીરામજીની દયાથી છૂટી જાય છે. તે નટ (નટરાજ ભગવાન) જેની પર પ્રસન્ન થાય છે, તે મનુષ્ય ઇન્દ્રજાળ(માયા)માં ભૂલો પડતો નથી. ॥ ૨॥

ઉમા કહઉઁ મૈં અનુભવ અપના । સત હરિ ભજનુ જગત સબ સપના ॥
પુનિ પ્રભુ ગએ સરોબર તીરા । પંપા નામ સુભગ ગંભીરા ॥ ૩॥

હે ઉમા! હું તમને પોતાનો અનુભવ કહું છું – હરિનું ભજન જ સત્ય છે, આ સમગ્ર જગત તો સ્વપ્ન[ની માફક જૂઠું] છે. પછી પ્રભુ શ્રીરામજી પંપા નામના સુંદર અને અગાધ સરોવરના તટે ગયા. ॥ ૩॥

સંત હૃદય જસ નિર્મલ બારી । બાઁધે ઘાટ મનોહર ચારી ॥
જહઁ તહઁ પિઅહિં બિબિધ મૃગ નીરા । જનુ ઉદાર ગૃહ જાચક ભીરા ॥ ૪॥

તેનું જળ સંતોના હૃદય જેવું નિર્મળ છે. મનને હરનારા સુંદર ચાર ઘાટ બાંધેલા છે. જાત-જાતનાં પશુ યત્ર-તત્ર જળ પી રહ્યાં છે, જાણે ઉદાર દાની પુરુષોના ઘેર યાચકોની ભીડ લાગી હોય! ॥ ૪॥

દો૦ – પુરઇનિ સઘન ઓટ જલ બેગિ ન પાઇઅ મર્મ ।
માયાછન્ન ન દેખિઐ જૈસેં નિર્ગુન બ્રહ્મ ॥ ૩૯ (ક) ॥

સઘન પર્ણો (કમળનાં પાંદડાં)ની આડશમાં જળનો જલદી પત્તો મળતો નથી, તેમ માયાથી આચ્છાદિત રહેવાના કારણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ દેખાતું નથી. ॥ ૩૯ (ક)॥

સુખી મીન સબ એકરસ અતિ અગાધ જલ માહિં ।
જથા ધર્મસીલન્હ કે દિન સુખ સંજુત જાહિં ॥ ૩૯ (ખ) ॥

તે સરોવરના અત્યંત અગાધ જળમાં સર્વે માછલીઓ સદા એક સમાન સુખી રહે છે, તેમ ધર્મશીલ પુરુષોના સઘળા દિવસો સુખપૂર્વક વીતે છે. ॥ ૩૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – બિકસે સરસિજ નાના રંગા । મધુર મુખર ગુંજત બહુ ભૃંગા ॥
બોલત જલકુક્કુટ કલહંસા । પ્રભુ બિલોકિ જનુ કરત પ્રસંસા ॥ ૧॥

તેમાં રંગબેરંગી કમળો ખીલેલાં છે. ઘણા જ ભમરાઓ મધુર સ્વરથી ગુંજાર કરી રહ્યા છે. જલકૂકડા અને રાજહંસ બોલી રહ્યા છે, જાણે પ્રભુને જોઈને તેમની પ્રશંસા કરી રહ્યા હોય. ॥ ૧॥

ચક્રબાક બક ખગ સમુદાઈ। દેખત બનઈ બરનિ નહિં જાઈ॥
સુંદર ખગ ગન ગિરા સુહાઈ। જાત પથિક જનુ લેત બોલાઈ॥૨॥

ચક્રવાક, બગલા વગેરે પક્ષીઓના સમુદાય જોતજોતામાં જ બને છે, તેમનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સુંદર પક્ષીઓની બોલી ઘણી સોહામણી લાગે છે, જાણે [રસ્તે] જતા પથિકને બોલાવી રહી હોય. ॥૨॥

તાલ સમીપ મુનિન્હ ગૃહ છાએ। ચહુ દિસિ કાનન બિટપ સુહાએ॥
ચંપક બકુલ કદંબ તમાલા। પાટલ પનસ પરાસ રસાલા॥૩॥

તે સરોવર(પંપા)ની સમીપ મુનિઓએ આશ્રમ બનાવી રાખ્યા છે. તેની ચારેય બાજુ વનનાં સુંદર વૃક્ષો છે. ચમ્પા, બોરસલી, કદમ્બ, તમાલ, પાટલ, ફણસ, ઢાક અને આંબા વગેરે – ॥૩॥

નવ પલ્લવ કુસુમિત તરુ નાના। ચંચરીક પટલી કર ગાના॥
સીતલ મંદ સુગંધ સુભાઊ। સંતત બહઈ મનોહર બાઊ॥૪॥

અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો નવાં-નવાં પાદડાં અને [સુગંધિત] પુષ્પોથી યુક્ત છે. [જેની ઉપર] ભમરાના સમૂહ ગુંજાર કરી રહ્યા છે. સ્વભાવથી જ શીતળ, મંદ, સુગંધિત તેમજ મનને હરનારી હવા સદા વહેતી રહે છે. ॥૪॥

કુહૂ કુહૂ કોકિલ ધુનિ કરહીં। સુનિ રવ સરસ ધ્યાન મુનિ ટરહીં॥૫॥

કોયલો 'કુહૂ' 'કુહૂ'નો શબ્દ કરી રહી છે. તેમની રસીલી બોલી સાંભળીને મુનિઓનું પણ ધ્યાન તૂટી જાય છે. ॥૫॥

દો૦ – ફલ ભારન નમિ બિટપ સબ રહે ભૂમિ નિઅરાઈ॥
પર ઉપકારી પુરુષ જિમિ નવહિં સુસંપતિ પાઈ॥૪૦॥

ફળોના ભારથી નમીને સઘળાં વૃક્ષો પૃથ્વીની નજીક નમી પડ્યાં છે, જેમ પરોપકારી પુરુષો ઘણી સંપત્તિ પામીને [વિનયથી] નમી પડે છે. ॥૪૦॥

ચૌ૦ – દેખિ રામ અતિ રુચિર તલાવા। મજ્જનુ કીન્હ પરમ સુખ પાવા॥
દેખી સુંદર તરુબર છાયા। બૈઠે અનુજ સહિત રઘુરાયા॥૧॥

શ્રીરામજીએ અત્યંત સુન્દર તળાવ જોઈને સ્નાન કર્યું અને પરમ સુખ પામ્યા. એક સુંદર ઉત્તમ વૃક્ષની છાયા જોઈને શ્રીરઘુનાથજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત ત્યાં બેસી ગયા. ॥૧॥

તહઁ પુનિ સકલ દેવ મુનિ આએ। અસ્તુતિ કરિ નિજ ધામ સિધાએ॥
બૈઠે પરમ પ્રસન્ન કૃપાલા। કહત અનુજ સન કથા રસાલા॥૨॥

પછી ત્યાં સર્વે દેવો અને મુનિઓ આવ્યા અને સ્તુતિ કરીને પોતપોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા. કૃપાળુ શ્રીરામજી પરમ પ્રસન્ન બેઠેલા નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને રસીલી કથાઓ કહી રહ્યા છે. ॥૨॥

બિરહવંત ભગવંતહિ દેખી । નારદ મન ભા સોચ બિસેષી ॥
મોર સાપ કરિ અંગીકારા । સહત રામ નાના દુખ ભારા ॥ ૩॥

ભગવાનને વિરહયુક્ત જોઈને નારદજીના મનમાં વિશેષરૂપે શોક થયો. [તેમણે વિચાર કર્યો કે] મારા જ શાપનો સ્વીકાર કરીને શ્રીરામજી અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો ભાર સહી રહ્યા છે (દુઃખ વેઠી રહ્યા છે). ॥ ૩॥

ઐસે પ્રભુહિ બિલોકઉઁ જાઈ । પુનિ ન બનિહિ અસ અવસરુ આઈ ॥
યહ બિચારિ નારદ કર બીના । ગએ જહાઁ પ્રભુ સુખ આસીના ॥ ૪॥

એવા (ભક્તવત્સલ) પ્રભુને જઈને જોઉં. પછી આવો અવસર આવશે નહિ. એમ વિચારીને નારદજી હાથમાં વીણા લઈને ત્યાં ગયા, જ્યાં પ્રભુ સુખપૂર્વક બેઠા હતા. ॥ ૪॥

ગાવત રામ ચરિત મૃદુ બાની । પ્રેમ સહિત બહુ ભાઁતિ બખાની ॥
કરત દંડવત લિએ ઉઠાઈ । રાખે બહુત બાર ઉર લાઈ ॥ ૫॥

તેઓ કોમળ વાણીથી પ્રેમની સાથે અનેક પ્રકારે વખાણી-વખાણીને રામચરિતનું ગાન કરતાં કરતાં આવી રહ્યા હતા. દંડવત્ કરતાં જોઈને શ્રીરામચન્દ્રજીએ નારદજીને ઉઠાવી લીધા અને બહુ જ વાર સુધી હૃદયે ચાંપી રાખ્યા. ॥ ૫॥

સ્વાગત પૂઁછિ નિકટ બૈઠારે । લછિમન સાદર ચરન પખારે ॥ ૬॥

પછી સ્વાગત (કુશળ) પૂછીને પાસે બેસાડી દીધા. લક્ષ્મણજીએ આદરની સાથે તેમના ચરણ ધોયા ॥ ૬॥

દો૦ – નાના બિધિ બિનતી કરિ પ્રભુ પ્રસન્ન જિયઁ જાનિ ।
નારદ બોલે બચન તબ જોરિ સરોરુહ પાનિ ॥ ૪૧॥

અનેક પ્રકારે વિનંતી કરીને અને પછી પ્રભુને મનમાં પ્રસન્ન જાણીને નારદજી કમળ સમાન હાથોને જોડીને વચન બોલ્યા ॥ ૪૧॥

ચૌ૦ – સુનહુ ઉદાર સહજ રઘુનાયક । સુંદર અગમ સુગમ બર દાયક ॥
દેહુ એક બર માગઉઁ સ્વામી । જદ્યપિ જાનત અંતરજામી ॥ ૧॥

હે સ્વભાવથી જ ઉદાર શ્રીરઘુનાથજી! સાંભળો! આપ સુંદર અગમ અને સુગમ વર આપનાર છો. હે સ્વામી! હું એક વર માગું છું, તે મને આપો. જોકે આપ અન્તર્યામી હોવાને લીધે સઘળું જાણો જ છો. ॥ ૧॥

જાનહુ મુનિ તુમ્હ મોર સુભાઊ । જન સન કબહુઁ કિ કરઉઁ દુરાઊ ॥
કવન બસ્તુ અસિ પ્રિય મોહિ લાગી । જો મુનિબર ન સકહુ તુમ્હ માગી ॥ ૨॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે મુનિ! તમે મારો સ્વભાવ જાણો જ છો! શું હું પોતાના ભક્તોથી ક્યારેય કંઈ છૂપું રાખું છું? મને એવી કઈ વસ્તુ પ્રિય લાગે છે, જેને હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે માગી શકતા નથી? ॥ ૨॥

જન કહુઁ કછુ અદેય નહિં મોરેં । અસ બિસ્વાસ તજહુ જનિ ભોરેં ॥
તબ નારદ બોલે હરષાઈ । અસ બર માગઉઁ કરઉઁ ઢિઠાઈ ॥ ૩॥

ભક્તોના માટે મારી પાસે કંઈ પણ અદેય (આપી ન શકાય તેવું) નથી, એવો વિશ્વાસ ભૂલથી પણ ત્યજશો નહિ. ત્યારે નારદજી હર્ષિત થઈને બોલ્યા – હું એવો વર માગું છું - આ ધૃષ્ટતા કરું છું – ॥ ૩॥

જદ્યપિ પ્રભુ કે નામ અનેકા । શ્રુતિ કહ અધિક એક તેં એકા ॥
રામ સકલ નામન્હ તે અધિકા । હોઉ નાથ અઘ ખગ ગન બધિકા ॥ ૪॥

જોકે પ્રભુનાં અનેક નામ છે અને વેદો કહે છે કે તે સર્વે એકેએકથી ચઢિયાતાં છે. તો પણ હે નાથ! રામનામ સર્વ નામોથી અધિક હોય અને પાપરૂપી પક્ષીઓના સમૂહ માટે એ શિકારી સમાન હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – રાકા રજની ભગતિ તવ રામ નામ સોઈ સોમ ।
અપર નામ ઉડગન બિમલ બસહુઁ ભગત ઉર બ્યોમ ॥ ૪૨ (ક) ॥

આપની ભક્તિ પૂર્ણિમાની રાત્રી છે, તેમાં 'રામ' નામ એ જ પૂર્ણ ચન્દ્રમા થઈને, અને અન્ય સર્વે નામો તારાગણ થઈને ભક્તોના હૃદયરૂપી નિર્મળ આકાશમાં નિવાસ કરો. ॥ ૪૨ (ક)॥

એવમસ્તુ મુનિ સન કહેઉ કૃપાસિંધુ રઘુનાથ ।
તબ નારદ મન હરષ અતિ પ્રભુ પદ નાયઉ માથ ॥ ૪૨ (ખ) ॥

કૃપાસાગર શ્રીરઘુનાથજીએ મુનિને 'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહ્યું, ત્યારે નારદજીએ મનમાં અત્યંત હર્ષિત થઈને પ્રભુના ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું. ॥ ૪૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – અતિ પ્રસન્ન રઘુનાથહિ જાની । પુનિ નારદ બોલે મૃદુ બાની ॥
રામ જબહિં પ્રેરેઉ નિજ માયા । મોહેહુ મોહિ સુનહુ રઘુરાયા ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીને અત્યંત પ્રસન્ન જાણીને નારદજી પાછા કોમળ વાણી બોલ્યા – હે રામજી! હે રઘુનાથજી! સાંભળો, જ્યારે આપે પોતાની માયાને પ્રેરિત કરીને મને મોહિત કર્યો હતો, ॥ ૧॥

તબ બિબાહ મૈં ચાહઉઁ કીન્હા । પ્રભુ કેહિ કારન કરૈ ન દીન્હા ॥
સુનુ મુનિ તોહિ કહઉઁ સહરોસા । ભજહિં જે મોહિ તજિ સકલ ભરોસા ॥ ૨॥

ત્યારે હું વિવાહ કરવા માગતો હતો. હે પ્રભુ! આપે મને કયા કારણે વિવાહ ન કરવા દીધો? [પ્રભુ બોલ્યા –] હે મુનિ! સાંભળો, હું તમને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહું છું કે જેઓ સમસ્ત આશા-ભરોસા છોડીને માત્ર મને જ ભજે છે, ॥ ૨॥

કરઉઁ સદા તિન્હ કૈ રખવારી । જિમિ બાલક રાખઇ મહતારી ॥
ગહ સિસુ બચ્છ અનલ અહિ ધાઈ । તહઁ રાખઇ જનની અરગાઈ ॥ ૩॥

હું સદા તેમની તેવી જ રખેવાળી કરું છું, જેમ માતા બાળકની રક્ષા કરે છે. નાનું બાળક જ્યારે દોડીને આગ અને સાપને પકડવા જાય છે તો ત્યાં માતા તેને [પોતાના હાથે] અલગ કરીને બચાવી લે છે. ॥ ૩॥

પ્રૌઢ઼ ભએઁ તેહિ સુત પર માતા। પ્રીતિ કરઇ નહિં પાછિલિ બાતા॥
મોરેં પ્રૌઢ઼ તનય સમ ગ્યાની। બાલક સુત સમ દાસ અમાની॥૪॥

સમજણા (પ્રૌઢ) થઈ ગયેલ તે પુત્રને માતા પ્રેમ તો કરે જ છે, પણ વીતેલ વાત તો રહેતી જ નથી (અર્થાત્ માતૃપરાયણ શિશુની જેમ પછી એના રક્ષણ માટે ચિંતા કરતી નથી; કેમકે તે માતાને આધારે ન રહેતાં, પોતાનું રક્ષણ સ્વયં કરવા લાગે છે). જ્ઞાની મારા પ્રૌઢ (સમજણા) પુત્રના જેવો છે અને [તમારા જેવો] પોતાના બળનો ગર્વ ન કરનાર સેવક તો મારા શિશુપુત્રના જેવો છે. ॥૪॥

જનહિ મોર બલ નિજ બલ તાહી। દુહુ કહઁ કામ ક્રોધ રિપુ આહી॥
યહ બિચારિ પંડિત મોહિ ભજહીં। પાએહુઁ ગ્યાન ભગતિ નહિં તજહીં॥૫॥

મારા સેવકને માત્ર મારું જ બળ રહે છે અને તેને (જ્ઞાનીને) પોતાનું બળ હોય છે. પરન્તુ કામ-ક્રોધરૂપી શત્રુ તો બન્નેના માટે છે. [ભક્તોના શત્રુઓને મારવાની જવાબદારી મારા પર રહે છે, કારણ કે તેઓ મારા પરાયણ થઈને મારું જ બળ માને છે; પરન્તુ પોતાના બળને માનનાર જ્ઞાનીના શત્રુઓનો નાશ કરવાની જવાબદારી મારા પર નથી] એમ વિચારીને પંડિતજનો (બુદ્ધિમાન લોકો) મને જ ભજે છે. તેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછીય ભક્તિને ત્યજતા નથી. ॥૫॥

દો૦ – કામ ક્રોધ લોભાદિ મદ પ્રબલ મોહ કૈ ધારિ।
તિન્હ મહઁ અતિ દારુન દુખદ માયારૂપી નારિ॥૪૩॥

કામ, ક્રોધ, લોભ અને મદ આદિ મોહ(અજ્ઞાન)ની પ્રબળ સેના છે. એમાં માયારૂપિણી (માયાની સાક્ષાત મૂર્તિ) સ્ત્રી તો અત્યંત દારુણ દુઃખ આપનારી છે. ॥૪૩॥

ચૌ૦ – સુનુ મુનિ કહ પુરાન શ્રુતિ સંતા। મોહ બિપિન કહુઁ નારિ બસંતા॥
જપ તપ નેમ જલાશ્રય ઝારી। હોઇ ગ્રીષમ સોષઇ સબ નારી॥૧॥

હે મુનિ! સાંભળો, પુરાણ, વેદ અને સંતો કહે છે કે મોહરૂપી વન[ને વિકસિત કરવા] માટે સ્ત્રી વસન્ત ઋતુના સમાન છે. જપ, તપ, નિયમરૂપી સમ્પૂર્ણ જળનાં સ્થાનોને સ્ત્રી ગ્રીષ્મરૂપ થઈને સર્વથા શોષી લે છે. ॥૧॥

કામ ક્રોધ મદ મત્સર ભેકા। ઇન્હહિ હરષપ્રદ બરષા એકા॥
દુર્બાસના કુમુદ સમુદાઈ। તિન્હ કહઁ સરદ સદા સુખદાઈ॥૨॥

કામ, ક્રોધ, મદ અને મત્સર (ઈર્ષા) આદિ દેડકાં છે. એમને વર્ષાઋતુ થઈને હર્ષ પ્રદાન કરનારી એક માત્ર આ જ (સ્ત્રી) છે. ખરાબ વાસનાઓ કુમુદોનો સમૂહ છે. તેમને સદૈવ સુખ આપનારી આ શરદઋતુ છે. ॥૨॥

ધર્મ સકલ સરસીરુહ બૃંદા। હોઇ હિમ તિન્હહિ દહઇ સુખ મંદા॥
પુનિ મમતા જવાસ બહુતાઈ। પલુહઇ નારિ સિસિર રિતુ પાઈ॥૩॥

સમસ્ત ધર્મ કમળોનાં ટોળાં છે. આ નીચ (વિષયજન્ય) સુખ આપનાર સ્ત્રી હિમઋતુ થઈને તેમને બાળી નાખે છે. પછી મમતારૂપી જવાસા(એક ઔષધિ)નો સમૂહ (વન) સ્ત્રીરૂપી શિશિરઋતુને પામીને લીલોછમ થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

પાપ ઉલૂક નિકર સુખકારી। નારિ નિબિડ઼ રજની અઁધિઆરી ॥
બુધિ બલ સીલ સત્ય સબ મીના। બનસી સમ ત્રિય કહહિં પ્રબીના ॥ ૪॥

પાપરૂપી ઘુવડોના સમૂહ માટે આ સ્ત્રી સુખ આપનારી ઘોર અંધકારમયી રાત્રી છે. બુદ્ધિ, બળ, શીલ અને સત્ય – આ સર્વે માછલીઓ છે અને તેમને [ફસાવીને નષ્ટ કરવા] માટે સ્ત્રી વાંસળી સમાન છે – ચતુર પુરુષો આવું કહે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – અવગુન મૂલ સૂલપ્રદ પ્રમદા સબ દુખ ખાનિ।
તાતે કીન્હ નિવારન મુનિ મૈં યહ જિયઁ જાનિ ॥ ૪૪॥

યુવાન સ્ત્રી અવગુણોનું મૂળ, પીડા આપનારી અને સઘળાં દુઃખોની ખાણ છે. એટલા માટે હે મુનિ! મેં ચિત્તમાં આમ વિચારી તમને વિવાહ કરવાથી રોક્યા હતા. ॥ ૪૪॥

ચૌ૦ – સુનિ રઘુપતિ કે બચન સુહાએ। મુનિ તન પુલક નયન ભરિ આએ ॥
કહહુ કવન પ્રભુ કૈ અસિ રીતી। સેવક પર મમતા અરુ પ્રીતી ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીનાં સુન્દર વચન સાંભળીને મુનિનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રો [પ્રેમાશ્રુઓનાં જળથી] ભરાઈ આવ્યાં. [તેઓ મનમાં-ને-મનમાં કહેવા લાગ્યા –] કહો તો કયા પ્રભુની આવી રીત છે કે જેને સેવક પર આટલાં મમત્વ અને પ્રેમ હોય. ॥ ૧॥

જે ન ભજહિં અસ પ્રભુ ભ્રમ ત્યાગી। ગ્યાન રંક નર મંદ અભાગી ॥
પુનિ સાદર બોલે મુનિ નારદ। સુનહુ રામ બિગ્યાન બિસારદ ॥ ૨॥

જે મનુષ્ય ભ્રમને ત્યજીને આવા પ્રભુને ભજતા નથી, તેઓ જ્ઞાનના કંગાળ, દુર્બુદ્ધિ અને અભાગિયા છે. પછી નારદમુનિ આદરસહિત બોલ્યા – હે વિજ્ઞાન-વિશારદ શ્રીરામજી! સાંભળો – ॥ ૨॥

સંતન્હ કે લચ્છન રઘુબીરા। કહહુ નાથ ભવ ભંજન ભીરા ॥
સુનુ મુનિ સંતન્હ કે ગુન કહઊઁ। જિન્હ તે મૈં ઉન્હ કેં બસ રહઊઁ ॥ ૩॥

હે રઘુવીર! હે ભવ-ભય(જન્મ-મરણના ભય)નો નાશ કરનારા મારા નાથ! હવે, કૃપા કરીને સંતોનાં લક્ષણ કહો. [શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે મુનિ! સાંભળો, હું સંતોના ગુણોને કહું છું, જેના કારણે હું તેમના વશમાં રહું છું. ॥ ૩॥

ષટ બિકાર જિત અનઘ અકામા। અચલ અકિંચન સુચિ સુખધામા ॥
અમિત બોધ અનીહ મિતભોગી। સત્યસાર કબિ કોબિદ જોગી ॥ ૪॥

તે સંત [કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર - આ] છ વિકારો(દોષો)ને જીતીને પાપરહિત, કામનારહિત, નિશ્ચલ (સ્થિરબુદ્ધિ), અકિંચન, (સર્વત્યાગી) બહાર-અંદરથી પવિત્ર, સુખના ધામ, અસીમ જ્ઞાનવાન, ઈચ્છારહિત, મિતાહારી, સત્યનિષ્ઠ, કવિ, વિદ્વાન, યોગી, ॥ ૪॥

સાવધાન માનદ મદહીના । ધીર ધર્મ ગતિ પરમ પ્રબીના ॥ ૫॥

સાવધાન, બીજાઓને માન આપનાર, અભિમાનરહિત ધૈર્યવાન, ધર્મનું જ્ઞાન અને આચરણમાં અત્યંત નિપુણ, ॥ ૫॥

દો૦ – ગુનાગાર સંસાર દુખ રહિત બિગત સંદેહ ।
તજિ મમ ચરન સરોજ પ્રિય તિન્હ કહુઁ દેહ ન ગેહ ॥ ૪૫॥

ગુણોના ધામ, સંસારનાં દુઃખોથી રહિત અને સંદેહોથી સર્વથા છૂટેલા હોય છે. મારાં ચરણકમળોને છોડીને તેમને ન તો દેહ પ્રિય હોય છે, ન ઘર. ॥ ૪૫॥

ચૌ૦ – નિજ ગુન શ્રવન સુનત સકુચાહીં । પર ગુન સુનત અધિક હરષાહીં ॥
સમ સીતલ નહિં ત્યાગહિં નીતી । સરલ સુભાઉ સબહિ સન પ્રીતી ॥ ૧॥

કાનોથી પોતાના ગુણ સાંભળવામાં સંકોચાય છે. બીજાના ગુણ સાંભળવાથી વિશેષ હર્ષ પામે છે. સમ અને શીતળ છે, ન્યાયનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી. સરળ સ્વભાવના હોય છે અને સર્વની સાથે પ્રેમ રાખે છે. ॥ ૧॥

જપ તપ બ્રત દમ સંજમ નેમા । ગુરુ ગોબિંદ બિપ્ર પદ પ્રેમા ॥
શ્રદ્ધા છમા મયત્રી દાયા । મુદિતા મમ પદ પ્રીતિ અમાયા ॥ ૨॥

તેઓ જપ, તપ, વ્રત, દમ, સંયમ અને નિયમમાં રત રહે છે ને ગુરુ ગોવિન્દ તથા બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં પ્રેમ રાખે છે. તેમનામાં શ્રદ્ધા, ક્ષમા, મૈત્રી, દયા, મુદિતા (પ્રસન્નતા) અને મારા ચરણોમાં નિષ્કપટ પ્રેમ હોય છે. ॥ ૨॥

બિરતિ બિબેક બિનય બિગ્યાના । બોધ જથારથ બેદ પુરાના ॥
દંભ માન મદ કરહિં ન કાઊ । ભૂલિ ન દેહિં કુમારગ પાઊ ॥ ૩॥

તથા વૈરાગ્ય, વિવેક, વિનય, વિજ્ઞાન (પરમાત્માના તત્ત્વનું જ્ઞાન) અને વેદ-પુરાણનું યથાર્થ જ્ઞાન રહે છે. તેઓ દંભ, અભિમાન અને મદ ક્યારેય કરતા નથી અને ભૂલથી પણ કુમાર્ગ પર પગ મૂકતા નથી. ॥ ૩॥

ગાવહિં સુનહિં સદા મમ લીલા । હેતુ રહિત પરહિત રત સીલા ॥
મુનિ સુનુ સાધુન્હ કે ગુન જેતે । કહિ ન સકહિં સારદ શ્રુતિ તેતે ॥ ૪॥

સદા મારી લીલાઓને ગાય - સાંભળે છે અને વિના કારણેય બીજાઓના હિતમાં લાગ્યા રહેનાર હોય છે. હે મુનિ! સાંભળો! સંતોના જેટલા ગુણ છે, તેમને સરસ્વતી અને વેદો પણ કહી શકતાં નથી. ॥ ૪॥

છં૦ – કહિ સક ન સારદ સેષ નારદ સુનત પદ પંકજ ગહે ।
અસ દીનબંધુ કૃપાલ અપને ભગત ગુન નિજ મુખ કહે ॥
સિરુ નાઈ બારહિં બાર ચરનન્હિ બ્રહ્મપુર નારદ ગએ ।
તે ધન્ય તુલસીદાસ આસ બિહાઈ જે હરિ રઁગ રઁએ ॥

'શેષ અને શારદા પણ કહી શકતાં નથી' આ સાંભળતાં જ નારદજીએ શ્રીરામજીનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં. દીનબન્ધુ કૃપાળુ પ્રભુએ આ પ્રમાણે પોતાના શ્રીમુખથી પોતાના ભક્તોના ગુણ કહ્યા. ભગવાનના ચરણોમાં વારંવાર શીશ નમાવીને નારદજી બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા. તુલસીદાસજી કહે છે કે તે પુરુષો ધન્ય છે, જે સર્વ આશા છોડીને માત્ર શ્રીહરિના રંગમાં રંગાઈ ગયા છે. ।।૫।।

દો૦ – રાવનારિ જસુ પાવન ગાવહિં સુનહિં જે લોગ ।
રામ ભગતિ દૃઢ઼ પાવહિં બિનુ બિરાગ જપ જોગ ।। ૪૬ (ક) ।।

જે લોકો રાવણના શત્રુ શ્રીરામચન્દ્રજીનો પવિત્ર યશ ગાશે અને સાંભળશે, તેઓ વૈરાગ્ય, જપ અને યોગ વિનાય શ્રીરામજીની દૃઢ ભક્તિ પામશે. ।। ૪૬ (ક)।।

દીપ સિખા સમ જુબતિ તન મન જનિ હોસિ પતંગ ।
ભજહિ રામ તજિ કામ મદ કરહિ સદા સતસંગ ।। ૪૬ (ખ) ।।

જુવાન સ્ત્રીઓનું શરીર દીપકની જ્યોત સમાન છે, હે મન! તું તેનું પતંગિયું ન બન. કામ અને મદને છોડીને શ્રીરામચન્દ્રજીનું ભજન કર અને સદા સત્સંગ કર. ।। ૪૬ (ખ)।।

માસપારાયણ, બાવીસમો વિશ્રામ

ઈતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને તૃતીયઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ ।

કળિયુગનાં સંપૂર્ણ પાપોનો વિધ્વંસ કરનાર શ્રીરામચરિતમાનસનો આ ત્રીજો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(અરણ્યકાંડ સમાપ્ત)